

XIX. YÜZYIL OSMANLI TİCARETİNDE

ÇAĞDAŞLAŞMA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN : AYDAN GÜCENMEZ

DANIŞMAN : DOÇ. DR. CAHİT BİLİM

30.01.1969'da Afyon/Emirdağ'da doğdum. İlk ve Orta öğrenimimi Ankara'da tamamladım. 1991 yılında Anadolu Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünü bitirdim. Halen Eskişehir İlinde Tarih öğretmeni olarak görev yapmaktayım.

Aydan GÜCENMEZ

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ
MERKEZ KÜTÜPHANESİ

MODERNIZATION OF OTTOMAN COMMERSE IN THE 19 TH CENTURY

ESKİŞEHİR, 1994, Page 74

The 19th Century is a time when the whole world went through a rapid transformation and development. The Ottoman Government also underwent the some kind of social, culturel and economic transformation in this time.

In this study, at the begining of 19 th century the fundametals of the Ottoman economy (organization of the tradesman, agriculture, stock-breeding, industry taxation and mining), elements of the Ottoman commerce (trade centers and İLTİZAM (taxation) system) interior and foreign trade and the merchant class, had been taken up and examined. The Ottoman commerce of the 19 th century showed the way to most of present day economic events.

The result of this study showed that like before the 19 th century and also after the Tanzimat Firman, political, military and economic priorities had been channelling the goverment's economic policies. Through the century, approximately from the 1820's until The first World War the commerce of the Ottoman goverment with europe rapidly expanded.

The Ottoman goverment had become a country that specialized in the production and the export of agricultural goods while purchasing manufactured goods. In the Ottoman Government, the reforms and the opening out of its economy to foreign trade and capital were executed together. Through the century, on one hand Through the century, on one hand the agricultural merchandise production associated with the foreing market was generalized by the expantion of the Ottoman Europe Commerce While on the other hand, it caused the retrogression of non-agricultural production based on the crafts. However, through the 19 th century due to compeletion with in the European Country, none of them could have been forceful over the Ottoman Government by theirselves.

THESIS COUNSELLOR: Assistant Proffessor Doctor Cahit BİLİM

Major Science Branch : History Major sciense Branch
(History of The Nearby era)

İÇİNDEKİLER

İçindekiler	
Kısaltmalar	
Önsöz	
	Sayfa
XIX. YÜZYIL OSMANLI TİCARETİNDE ÇAĞDAŞLAŞMA	
GİRİŞ : XIX. Yüzyıla Kadar Osmanlı Ticareti	1
I. BÖLÜM : XIX. YÜZYIL BAŞLARINDA OSMANLI EKONOMİSİNİN TEMELLERİ	4
1- Esnaf Teşkilatı	4
2- Tarım ve Hayvancılık	7
3- Sanayi	9
4- Vergiler	12
5- Madencilik	13
II. BÖLÜM : XIX. YÜZYIL BAŞLARINDA OSMANLI TİCARETİNİN ÖĞELERİ	16
1- Ticaret Merkezleri	16
2- İltizam ve Mukataalar	18
III. BÖLÜM : TİCARET	22
1- Ticaret ve Ticaret Kurallarında Reformlar	22
2- XIX. Yüzyılda Osmanlı İç Ticareti	28
3- XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Dış Ticaret	34
4- Avrupa Devletleri ile Yapılan Ticaret Anlaşmaları	41
5- Dünya Ülkeleri ile Yapılan Ticaret	45
IV. BÖLÜM : TÜCCAR SINIFI	47
SONUÇ	50
KAYNAKÇA	58
EKLER	61

GİRİŞ : XIX. YÜZYILA KADAR OSMANLI TİCARETİ

Osmanlı Devleti, kurulduğu sıralarda çevresindeki devletlerle, Anadolu Selçukluları Zamanından beri sürüp giden ekonomik ilişkiler devam ediyordu. Osmanlıların Bursa, İznik ve İzmit'i almalarıyla ekonomik hareketlilik daha da arttı. Bursa'da her türlü mal (ipekli, yünlü ve pamuklu kumaşlar, sabunlar) dışarıdan gelen tüccarlar tarafından satılıyordu. Suriye'den kaba ipek getiren ticaret kervanları veya hacı kaafileleriyle Ceneviz, Floransa ve İspanya tüccarları her türlü kolaylıkla alışverişlerini yapıyorlardı (1). Osmanlı sınırları genişledikçe alınan topraklardaki kurumlar da doğal olarak devletin malı oluyordu. Osmanlı Devleti ilk ticaret ilişkilerini Ceneviz, Milano, Venedik, Floransa, Napoli ve İspanya ile yapmıştı. XV. yy'da Lehistan, Rusya ve XVI. yy ortalarında ise Fransa ile ilişkilerini geliştirmişti. İran ile halı, dokuma gibi eşya alım satımı yapılır, bu ülkeye eşya nakliyatı kervanlarla olurdu (2).

Osmanlı Devleti, ticaret ilişkisi bulunduğu ülkelerle, devletlerarası yaptığı alışverişler, tüccarların alışverişlerinde olduğu gibi gümrük resmine tabii tutulmazdı. Türkiye'de kime ait olursa olsun ülke dışına çıkacak eşya mutlak surette hükümet izni alındıktan sonra dışarı çıkartılabildi. Bütün eşya hükümetçe belirlenen narh üzerinden satılırdı. Osmanlı Devleti, XIX., XV. ve XVI. yüzyıllarda ordu ve donanmasının birinci derecede gereksinimlerini ülke içinde karşılayabiliyordu. Gerekli durumlarda ise Rusya, Lehistan, Venedik hükümetlerine " Hassa Tacirlerini " yollayarak gerekli eşyayı sağlardı (3). Osmanlı ekonomisi geleneksel olarak ticaret serbestliğini ve özellikle transit ve dış ticaretin geliştirilmesini bir ülke olarak benimsemiştir (4). Bunun yanında ticaret işlerinde tekelci eğilimlerin güçlenmesine, üretici ve tüketiciyi zarara uğratacak durumların ortaya çıkmasına engel olacak bir denetim mekanizması ortaya konmuştur. İç ve dış ticaret devlet denetimi altındaydı. Osmanlı Devleti, İpek ve Baharat yollarının üzerinde bulunuyordu. Bu yollardan elde edilen gümrük gelirleri, devlete önemli bir kaynak teşkil ediyordu. Bunun için ticaretin denetimi ve yolların güvenliğinin sağlanması devletin sorumluluğu altındaydı.

Osmanlılar XVI. yy.'ın ortalarında, Akdeniz'in en büyük donanmasına sahip olunca hem ülke içi ticarete, hem de dış ticarete önemli bir güvenlik oluşturmuşlardı. Yabancı

(1) İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.II, Ankara, 1988, s.179.

(2) Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, (1453-1559)*, c.II, İstanbul, 1974, s.22.

(3) Hassa Tacirleri; Sarayın ve Ordunun gereksinimlerini yurtdışından ithal eden, devletele anlaşmalı tüccarlardır.

(4) Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul, 1986, s.36

tüccarlar, özellikle İtalyan gemiciler, Osmanlı bandrası altında güvenli ve yoğun bir ticaret sürdürmeye başlamışlardı. Osmanlılar, Bizans ve Selçuklulardan devraldıkları, ulaştırma olanaklarını geliştirmişlerdi. Yol, geçit ve köprülerin güvenliği için zaviyeler yaptırılmış ve dervişler bu işle görevlendirilmişti. Osmanlılarda ticaret, açık ve kapalı çarşılarda yapılmaktaydı. Taşra kentlerindeki çarşılar, İstanbul'da bulunan çarşıların küçük modeli durumundaydı. Genellikle ticarete ileri bölgelerdeki çarşılar bedestenin (5) etrafında toplanırdı. Çarşının ortasında yada yanında pazar yeri kurulurdu (6). Her esnafın olduğu gibi her çarşısında Şeyh, nakip, kethüda ve çavuşları vardı (7). Malların dağıtımını ve hükümetle ilişkilerini bunlar sağılardı. Çarşılar, sabahleyin dua ile açılır, yapılan alışverişten sonra ikindiye doğru kapanırdı. Dışarıdan gelen her türlü mal, her kente göre değişen bir günde pazar yerine gelir, orada satılır, vergisi alınır. Tüccar veya mal sahibi, başka bir yerde mal satan veya satmaya çalışırsa eğer muhtesib veya kadı bu konuda bilgi sahibi değillerse derhal esnafın ve şehrin ileri gelenleri mahkemeye çağrılır, araştırma sonucunda bir karara varılırdı (8). Çarşı ve pazar yerine gelen mallar pazarbaşı; diğer esnafta ise kethüda, yiğitbaşı ve ustabaşları aracılığıyla dağıtırdı. Genellikle kişiler stratejik önemi bulunan malları bizzat saatin alamazlardı. Bir görevlinin gözetiminde herkesin bu maldan gereksinimi oranında alması şarttı. Bu yüzden fiyat yükselmesine ve spekülasyona meydan verilmezdi. Çarşıda asayiş, çarşı esnafının seçtiği bekçiler sağılardı.

XVII. yüzyılda İstanbul'da bulunan yaklaşık 1100 esnaf birliği, Bezistanü'l-Atik, Sandal Bezistanı, Mısır Çarşısı, Yeni Çarşı, Uzun Çarşı ve Tavuk pazaarı gibi büyük çarşıların etrafında toplanmıştı. Toptan ticaret yine Selçuklular zamanından beri kapanhanlarında yürütülüyordu. Bunlar özellikle Fatih döneminden beri önem kazanmıştı. Böyle büyük hanlardaki mallar yine aynı handaki perakendecilere verilmekteydi (9). Osmanlı ticareti, Fransa'nın toplam ticaret hacminin yarısını buluyordu. Fransızlar, Osmanlı limanlarına dokuma, kağıt, züccaciye v.s. getiriyorlar ve pamuk, bez, halı, baharat, esans, kimyevi maddeler ve tiftik götürüyorlardı (10). İngilizler ise XVI. yy.'ın ikinci yarısında Akdeniz Ticaretinde söz sahibi olmaya başladılar. 1553

---

(5) Bedesten: Bezistan kelimesinden gelir. Kumaş satılan yer.

(6) Çağatay Uluçay, *XVII. yy'da Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, İstanbul, 1942, s.14 vd.

(7) y.a.g.e s.17.

(8) Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolulı Kentlerinin, Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1994, s.125.

(9) Rapheala Lewis, *Osmanlı Türkiye'sinde Gündelik Hayat* (çev. Mefkure Poroy), İstanbul, 1973, s.74.

(10) Halil İnalçık, "Bursa XV: Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar" *Belleten*, 24/93 (Ocak 1960), Belge 37.

yılında Anthony Parkinson adlı bir İngiliz Osmanlı Ülkesinde ticaret yapma imtiyazı verildi (11). İngilizler'le birlikte Fransız'larda 1600 yıllarına kadar Osmanlı topraklarında konsolosluklar, elçilikler kurmuşlardı. Osmanlılar, XVI. yy.'ın ortalarında Akdeniz'de egemenlik sağlamışlardı. XV. yüzyıl sonlarından itibaren büyük deniz keşifleri sonucu olarak dünya ticareti XVII. yüzyılda Akdeniz'den okyonuslara kaymıştı. Türkiye'nin dünya ticaretinden aldığı pay azalmaya başlamış yerli sanayi ürünlerine karşı ciddi dış rakipler çıkmıştır. XVI. yüzyılın sonlarında Akdeniz ülkelerinin ticaret filoları Atlantik Ülkelerinin altına düşmüştü. Gümrük kayıtlarından çıkan sonuçlara göre; Anadolu'dan Mısır ve Suriye'ye kereste, demir, Madeni eşya, ipekli, tiftik ve pamuklu dokuma gibi mallar ihraç edilmiş ve baharat, çivit, keten, pirinç, şeker, sabun gibi mallar ithal edilmiştir.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru, frengi kadife, frengi kehme ve Londra çuhaları adlarıyla Batı'nın kumaşları Türk Pazarına girmeye başlamıştı (12).

Rusya ile ticaret XV. yy.'da başlamış, XVI. yy.'da gelişmiştir. Rusya'dan kürk ithal edilmiş karşılığında ipek ve benzeri mallar ihraç edilmiştir. 1739 Belgrad Anlaşmasıyla da her iki ülkenin tüccarları birbirlerinin topraklarına serbestçe girip çıkabilme ayrıcalığına kavuşmuşlardı. 1774 Küçük Kaynarca Anlaşmasıyla birlikte Karadeniz ve Boğazlar Rus tüccarlarına açılmış, Rusya dilediği yerlerde konsolosluklar kurma hakkını elde etmiştir.

XVIII. yüzyılın sonlarında Batı Ülkelerinin Osmanlılar üzerindeki sömürgeci eğilimleri yoğunlaşmıştır.

OSMANLI ONYÜZYIL
KÜTÜPHANESİ

---

(11) Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*, c.I (1580 - 1838), Ankara, 1974, s.97.

(12) Halil İnalcık, *The Ottoman Empire ; The Classical age 1300-1600*, London, 1973, s.127, v.d.

I. BÖLÜM

A- XXI. YÜZYIL BAŞLARINDA OSMANLI EKONOMİSİNİN TEMELLERİ:

1. ESNAF TEŞKİLATI

Osmanlı sanayi ve iç ticaret kesimleri esnaf birlikleri halinde örgütlenmişti. Bu birlikler " fütüvvet " ve ahilik ilkesine dayalı İslam ve Selçuklu esnaf örgütlerinin bir devamıdır (13). Bu yüzden esnaf örgütlerine katılma tıpkı fütüvvete giriş gibi, şerbet içmek, şedd kuşanma ve şalvar giyme ile olmaktadır. Bir çeşit kuşak olan şedd, sonraları peştemal halini almış ve ustalara takılmaya başlamıştır. Bir esnaf örgütüne katılanlar, diğer çırak ve kalfalara deneyim kazandırıcaya kadar hizmette bulunulur, bunları öğrettikten sonra dükkanda çalışmaya başlardı. Çıraklık devresinde belli bir haftalık olur, eğer gerekli kıvama gelmişse kalfalık sınavlarına girerlerdi.

Usta odasında, (XVII. yy.'dan itibaren Lonca denidi.) toplantı düzenler ve yeni kalfanın babası tarafından esnaf heyetine ve ustasına hediyeler verilirdi ve kalfa olurdu. En az üç yıllık olan kalfalık süresi, kalfanın usta olacak yeteneğe ulaşmasıyla sona erer ve ustalığa yükselirdi. Peştemal kuşanmayan, ustasız yetişen esnafa iyi gözle bakılmazdı. Esnaf loncasının ustalarla, kalfaları halelleştirmesinden sonra bir tarikat şeyhii peştemal kuşatırdı. Daha sonra yenilir, içilir, akşama kadar eğlenilirdi.

Batı dünyasında gelişmekte olan ticaret sınıfının (burjuvazi) fonksiyonunu Osmanlı kentlerinde, esnaf loncaları görüyordu. Esnaf teşkilatlarının hem dinsel hemde ekonomik bir niteliği vardır (14).

Osmanlı Türkiye'si esnafını "endüstri" ve "alışverişiçi" diye sınıflamak olası ise de, hepsi esnaf sayılıyordu (15). Osmanlı döneminde esnafın üzerindeki yöneticiler şunlardı (16).

Kadı; Bulunduğu yerin, kazai, mülki, idari, belediye başkanı ve esnaf birliklerinin en üst makamı idi.

Muhtesib; İhtisap adı verilen çarşı-pazar denetim işi ile görevli olan kişilerdi. Devlet ile esnaf arasındaki ilişkiyi düzenlerdi. Her zaman çarşıları dolaşır, alınan satılanları kontrol eder, aykırılık halinde ceza verirdi.

---

(13) Fütüvvet : Kelime anlamı yiğitlik, cömertliktir. IX. yy.'dan itibaren ortaya çıkan İslam esnaf örgütüdür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fuat Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara, 1988, s.88 v.d.

(14) İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul, 1979, s.75.

(15) Akdağ, s.208.

(16) Tabakoğlu, s.407.

Esnaf Şeyhi; Esnaf grubunun başkanı ve dışa karşı temsilci olup, esnaf arasından seçilirdi.

Nakip; Şeyhle esnaf arasında aracı olup, şeyhi temsil ederdi.

Kethüda; Sanatkar ve tüccarların iş ve davalarına bakar, toplantıları idare ederdi. Kethüdalar, esnaf tarafından seçilmeyle göreve getirilir, yaşamları boyunca kötü tutum ve davranışları görülmedikçe iş başında kalırdı (17). Bazı durumlarda kethüdalık görevi iki veya daha fazla kişiye de verilirdi. Esnaf kethüdalarının görev sürelerini sınırlandırılmamıştı. Kentin günlük yaşantısında en önemli hizmeti veren esnafın başında bakkallar gelmekte idi. Bunların kethüdaları "pazar baş" diye adlandırılıyordu. Pazarbaşı'nın görevleri; tüccar tarafından şehre getirilen malların uygun fiyatla satılıp alınıp, bakkallara bölüştürmek, güçlkle bulunan malların karaborsaya düşmeden esnafa verilmesi idi. Kasapların kethüdası, olan "Kasapbaşı"nın görevleri de pazarbaşınıninkine benzemektedir. Kethüdalara, yardımcı olmak üzere her esnafın kendi aralarından seçtiği "Yiğitbaşı" denilen görevliler bulunurdu. Yiğitbaşlar, esnafın kurallara uymasına denetlemede bir çeşit kolluk görevi yapıyorlardı.

Ehl-i Vukuf; (Bilirkişi) adı verilen esnaf örgütüne üye bir kişide, fiyatların saptanmasında, madeni eşya ve tartıların damgalamada görev alınırdı.

Zamanla yukarıdaki görevlilerin bazıları kaldırılmış, başkaları eklenmiştir. 1826 yılında bir yönetmelik yapılarak İstanbul'da esnaf işleri yeniden düzenlenmiş ve "İhtisap Ağalığı" kurulmuştu. Muhtesibin görevleride bu kuruma devredilmiştir. İhtisap Rüsümü adı verilen (damga, mizan resmi, bac resmi, panayır ve pazarlardaki mallardan alınan resimler) yeni bir vergi konulmuştu (18). Rumeli ve Anadolu'daki muhtesiplerin baktıkları işlerin tümü "İhtisap Nazırı" denilen kişilere verilmiş ve nazırlar doğrudan hükümet tarafından göreve atanmışlardır. İhtisap Nazırlarının en önemli görevleri esnafın ödemeyi kabul ettiği vergileri zamanında toplayıp hazineye göndermektir. Pazar ve çarşılardaki satılan malların kontrol ederek istenilen nitelikte olup olmadığını saptamaktır. İstanbul'da İhtisap Nazırlığı, 1854 yılına kadar devam etmiş, bu tarihte şehir Eminliği kurulunca görevleri buraya devredilmiştir.

Tekelci Meslek Örgütleri olan loncaların temel amacı üyelerinin çıkarlarını korumaktır. Kendi üretimlerini denetlemek amacıyla loncalar pek çok kural geliştirmiş ve bu arada esnaf gediklerini kurmuşlardır. Lonca üyelerinin diledikleri gibi dükkan açma veya üretime geçme hakları yoktu (19).

---

(17) Çadırcı, s.123

(18) Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, c.I, İstanbul, 1922, s.338 v.d.

(19) Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı - Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)*, İstanbul, 1988, s.70.

Osmanlı sanayi ve ticaret kesimlerinin çevresini oluşturan esnaf birlikleri rekabete değil "işbirliği, karşılıklı kontrol, imtiyaz ve tahsis ilkelerine" dayanmaktadır. bu şartlar altında, iş ve çalışma yaşamı belirli disiplin altına alınmış, liberal kapitalist sistemde oluşan herkesin istediği mesleği, istediği yerde ve istediği şekilde yapmasına olanak verilmemiştir.

Osmanlı loncalarını kaygılandıran en önemli sorulardan biriside hammadde sıkıntısı idi. Hammaddeler, Avrupa'lı tüccarlar, tarafından yurt dışına ihraç edildiğinde fiyatlar yükseliyor, esnaf işleyecek hammadde bulamaz hale geliyordu (20). Loncaları korumak amacı ile devlet sık sık hammadde piyasalarına müdahale etmiştir.

Osmanlı yönetiminin loncaları bir yandan desteklerken bir yandan da denetlemeye çalışılmasının üç temel nedeni vardı; Kentlerin temel ihtiyaçlarının karşılanması ve ekonomik yaşamın canlı tutulması, siyasal açıdan büyük önem taşımaktaydı. Kısacası loncalar, devletin korumaya ve sürdürmeye çalıştığı geleneksel düzenin bir parçasıydı. Esnafın birbirlerinin üretim ve satış sahasına taşması yasaktı. Ancak halkın çıkarı söz konusu olduğunda bu tip uygulamalara izin verilebiliyordu (21).

Kent ileri gelenlerinin ve fiyatın resmi teklifçisi olan muhtesibin telkimine göre kadı tarafından kararlaştırılan fiyat seviyesi, fakir fukaranın alım gücüne göre belirlenmekteydi (22). Avrupa'da ticaret erbabının büyük sermaye yığımlarına, krallara borç para verecek güçte zenginleşmelerine karşılık, Türk esnafı, ancak kıt kanaat yaşayacak durumdaydı. Esnaf örgütünde, hürmet ve itaat egemendi. Esnaf arasında çıkabilecek anlaşmazlıklar, davalar örgüt içerisinde çözümlenir, mahkemelere başvuru az olurdu (23). Esnaf geleneksel olarak cömert ve hayırseverdi. Bu işler için fon oluşturulmuş, ayrıca esnaf vakıfları kurulmuştu (24). Gayrimüslim esnafta gerektiğinde esnaf saandığından borç alabilirdi. Esnaf birlikleri aynı zamanda sosyal güvenlik ve kooperatif kurumlarıdır. Her esnaf birliğinin yardımlaşma sandıkları vardı ve bunun sermayesi esnafın bağışlarından sağlanıyordu. Sandık, esnafa evlaenme, ölüm, hastalık vs. gibi durumlarda faizsiz borç para verirdi. Esnaf örgütlerinde verilen cezaya "yosuzluk" veya "erkan" adı verilirdi. Sefer sırasında bir kısım esnafta sefere katılırdı. Bunlara "**orducu esnaf**" denir. Demirci, fırıncı, berber, aşçı gibi orducu esnaf, orduda dükkan açıp ordunun gereksinimlerini karşılardı. Osmanlılarda ilk zamanlardan beri esnaf çıraklarının okuyup yazmalarına özen gösterildi.

---

(20) Pamuk, y.a.g.e, s.70.

(21) Tabakoğlu, s.411.

(22) Akdağ, s.219.

(23) Uluçay, s.15 vd.

(24) Ergin, s.610.

2. TARIM VE HAYVANCILIK

Osmanlı Devletinde tarım ulusal ekonomi yönünden büyük önem taşıyordu. Osmanlı toprakları, ülke gereksinimlerini taşıyacak kapasiteye sahipti. Tarım çalışmaları kanunnamelerle saptanmıştı. Devlet, toprak üzerinde yüksek mülkiyet ve kontrol hakkına sahipti (25). Köylü işlediği toprak üzerinde devletin kiracısı durumundaydı. Köylü, toprağını arka arkaya üç yıl işlemediği takdirde, kendisinden alınırdı. Ülkede tarım; ekincilik, bağcılık ve hayvancılık diye üç bölümde gelişmişti ve Osmanlı vergi kanunlarında buna göre düzenlenmiş bulunuyordu.

Kentlerin etrafı bağ, bahçe ve bostanlarla çevriliydi. Bunların ürünleri doğrudan üretici tarafından pazarlanabiliyordu. Bütün büyük kentlerde bulunan meyve ve sebze kapanları hal görevlerini yerine getiriyor, meyve ve sebzeler pazarlanmadan önce buralarda tartılıp vergileri alınıyordu. İstanbul-İzmit arasındaki topraklarda büyük ölçüde sebze ve meyve üretiliyor, bu toprakları kazanıyorlardı. Anadolu toprakları sulama olanakları olduğundan verimli topraklardı.

Bu yüzden suni sulama geliştirilmiş, sudan yararlanma durumu ince kurallara bağlanmıştı. Kendir, Kenevir, Susam, pamuk gibi yağ ve lif bitkilerinin üretiminde de özel önem verilmişti. XVIII. yüzyıldan itibaren devlet, temel gereksinim maddesi, tarım ürünlerinin dış satımına yasaklar koymuşve içeride stok politikası izlemiştir.

Devlet, zeytinyağı ve buğday gibi maddelere dış satım yasağı koymasına rağmen, batı Akdeniz buğday açığını kaçak yoldan Osmanlı Ülkesinden kapatıyordu. Toroslar, Erzurum, Urfa, Diyarbakır çerçevesinde yaşayan konar göçerlerin esas geçim kaynağını ise hayvancılık oluşturuyordu. Üsküdar'dan Anadolu içlerine doğru kurulan çiftliklerin en büyük kazanç kaynağı hububat üretiminden çok hayvancılıktır. Balıkesir, Manisa, Aydın, İzmit ve özellikle Uludağ çevreleri binlerce sürünün beslendiği koyunculuk alanları halindeydi. Ordunun et ihtiyacı, İstanbul, Bursa ve Edirne gibi büyük şehirlerin tüketim merkezi oluşu, dericilik ve dokuma sanayilerinin çok gelişmesi hayvancılığı karlı kılan etkenlerin başında geliyordu. Koyundan ve keçiden başka sığır, manda, at ve eşek gibi hayvanlarda yetiştiriliyordu.

Süt ve süt ürünleri halkın tüketiminde öteden beri önemli tüketim maddeleriydi. Bunun için kentlerde bile aileler kendi gereksinimleri için hayvan besliyorlardı. Koyundan alınan "ağnam vergisi" Osmanlı bütçesinin dördüncü gelir kalemini oluşturuyordu.

Rumeli'deki celepler büyük kentlerin, özellikle İstanbul'un ve ordunun et gereksinimi için devlete et garantisini veriyorlardı. Bunlar toptan et ticareti yapıyorlar ve büyük kazançlar elde ediyorlardı.

---

(25) E.Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VI, Ankara, 1988, s.218.

Köylüden kara saban esas olmak üzere kuru ziraat teknilerini kullanıyorlardı. Bunun yanında tarımda pulluk ta kullanılıyordu. Hububat hastında düvenden yararlanılmaktaydı (26). Tarımın gelişmesini köstekleyen nedenlerden biride Tanzimattan önce ürünün alım satımında uygulanan Yed-i Vahid (Tekel) usulüydü. Ürün, devlet eliyle, devletçe belirlenen fiyattan satın alınmaktaydı. Bu usül, çiftçiden malını zorla almak gibiydi. Çiftçi bu yüzden endişe içinde bulunuyordu ve adeta boğaz tokluğuna çalışıyordu (27).

XIX. yüzyıl boyunca iç ve dış pazaarlara yönelen tarımsal meta ürünlerinin önemli bir bölümü küçük ve orta ölçekli işletmeler tarafından gerçekleştirilmiştir. Tanzimattan önce köylüyü zor duruma sokan etkenlerden biri de ülkede yol olmaması idi. XIX. yy.'ın başlarında Anadolu'da kentlerle kırsal alanlar arasındaki ekonomik bağlar oldukça zayıftı. Kırsal alanlarda yaşayan nüfus, giyim eşyaları, tarımsal araç-gereç gibi gereksinimlerinin büyük bölümünü pazarlardan karşılamaktaydılar (28).

XIX. yy. boyunca imparatorluk boyunca %80'ninin kırsal alanlarda yaşadığı düşünülürse, kentlerde loncalar çevresinde örgütlenen "zanaatların" üretiminin hacminin, çok daha sınırlı kaldığı ortaya çıkmaktadır (29). XIX. yy. boyunca tarımsal meta üretiminin genişlemesinde iç pazarların rolü oldukça sınırlı kalmıştır. İmparatorluk içinde deniz yoluyla bir miktar bölgeler arası ticaret olmakla birlikte, kara yoluyla bölgeler arası gıda maddesi ticareti, ulaşım araçlarının ilkel olması nedeniyle, demir yollarının yapılmasına kadaar düşük kaldı (30).

XIX. yy.'da dış satıma yönelik tarımsal meta üretiminin yaygınlaştığı bölgeler İzmir, Aydın ve Hinterlandı, Doğu Karadeniz ile Çukurova idi. Doğu Karadeniz bölgesindeki fındık ve tütün dış satımı genişlerken küçük işletmeler önem kazandılar. İzmir'in, Hinterland'ının temel dış satım mallarını ise üzüm, incir, tütün, pamuk ve zeytinyağı gibi ürünler oluşturuyordu. XIX. yy. Osmanlı tarihinin en önemli özelliklerinin biriside emeğin görece kıtlığı ve toprağın görece bolluğudur (31). Çukurova bölgesi, İmparatorluk içinde tarımın en fazla ticarileştiği, kapitalist üretim ilişkilerini en fazla yayıldığı yöre olmuştu.

İç Anadolu bölgesinde ise deve kervanları ile yapılan taşımacılığın yüksek maliyeti nedeni ile, uzun mesafeli pazarlar için yapılan üretim tiftik ve afyon gibi mallarla sınırlı

---

(26) Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara, 1969, s.229.

(27) Karal, s.219.

(28) Rıfat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası*, Ankara, 1988, s.28 vd.

(29) Pamuk, 1988, s.225.

(30) Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi, (1820-1913)*, Ankara, 1984, s.87.

(31) Pamuk, y.a.g.e, s.91.

kalmaktaydı. Ancak, 1890'lardan sonra yapılan demiryolundan sonra, bu yoldan İstanbul ve dış pazarlar için buğday ve arpa üretimi hızla arttı.

Tımar sisteminin çözülmesi, savaşlar, genel ekonomik nedenler bu sonucun ortaya çıkmasında etkili oldu. Küçük köylü mülkiyeti ve küçük meta üretimi, Osmanlı tarımının temel özelliği olmuştu.

Kırsal alanların pazarlarla olan bağlantıları güçlendikçe, köylüler zamanlarının daha büyük bir bölümünü pazara yönelik tarımsal faaliyetlere ayırmaya buna karşılık giyim ve gereksinimlerinin artan bir bölümünü pazardan satın almaya başladılar.

1838 yılında Tanzimat reformlarıyla birlikte " *Ziraat ve Sanayi Meclisi* " kuruldu. Bir süre sonra bu meclisin ismi " *Meclis-i Umur-u Nafia* " 'ya çevrildi. Daha sonra ticaret nezaaretinin kurulması ile buraya bağlandı. 1846 yılında da *ziraat nezareti* kuruldu.

3. SANAYİ

XIX. yy.'da İngiltere'de başlayan sanayi devrimi, devamlı bir şekilde Osmanlı ekonomisini çöküntüye sürükledi. XVI. yy.'dan itibaren Osmanlı üreticileri, Avrupa sanayinin rekabeti karşısında kaldı. Tanzimat döneminde (1839-1876) sanyi ve ticaret alanlarında önceki devirlere oranla önemli gelişmeler görülmekle birlikte, karşılaşılan iç ve dış güçlüklerden dolayı, Avrupa ülkeleriyle bu alanda rekabet etmek, onların düzeyine çıkabilmek söz konusu bile olmamıştır. 1838-1840 yılları arasında İngiltere ve diğer Avrupa Devletleriyle imzalanan ticaret anlaşmalarından hemen sonra yabancı tüccarlar, Anadolu'nun kıyı kentlerine yerleşmeye başladılar (32).

Dış ticaret artış gösterdi. Sanayişileşme girişimleri oldu. Avrupa'nın bilgiye, büyük sermayeye ve makineye dayanan sanayi ile rekabet edememek durumuna düştü (33).

XIX. yy. ticaret sözleşmeleri, dış borçlar ve yabancı sermaye yatırımları ile Osmanlı ekonomisinin gelişmiş, Avrupa ekonomisine ham madde ve yiyecek maddeleri satma ve mamül madde satın alma şeklinde bağımlılığı olmuştur (34). yapılan istatistik ve incelemeler sonucunda Osmanlı sanayisinin, Avrupa mallarının izin verdiği alanlarda ve ölçülerde yaşam hakkına sahip olduğunu görmekteyiz (35).

---

(32) Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara, 1982, s.85 vd.

(33) Karal, s.236; Önsoy, s.179.

(34) Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayi (1913-1915)*, Ankara, 1970, s.12.

(35) Bkz. Tablo I.

Osmanlı Devletinde üretimin büyük çoğunluğu hala, küçük üretim, adı verilen zanaatkarlık aşamasındaydı. Osmanlı üreticileri sahip oldukları aletler ve al tezgahları ile bizzat kendileri çalışmak ve çoğunlukla yakın pazar için üretim yapmaktaydılar. Dokumacılık, halıcılık, dikiş işleri gibi alanlarda ev sanayi kendini göstermekte ve küçük üretim aşamasında kalmaktaydı. Osmanlı Devleti, özellikle büyük şehirlerde kunduracılık, halıcılık, dokumacılık, gömlek ve şapka imalatı gibi alanlarda parça başına iş gördürme sistemi yaygındı (36). İmalathane sisteminin, Osmanlı Devletinin son yıllarına doğru yaygın olduğu görülmektedir.

Osmanlı Devletinde sanayi üretiminde de devletin kontrolü söz konusuydu. Devlet, ordunun gereksinimi olan silah, araç ve gereci sağlamak amacıyla, sermayesini bizzat kendisinin koyduğu büyük imalathaneler kurmuştu. örn: Feshane fabrikası (37).

Basit bir sınıflama yapacak olursak XIX. yy. mamül mallar üretiminin üç ayrı biçimde örgütlendiğini söyleyebiliriz:

I-) Köy ekonomisi çerçevesindeki, tarım dışı üretim faaliyetleri

II-) Kentlerde imalathaneler çerçevesinde örgütlenen zanaatkarlar. Bunlar basit el aletlerine dayanan teknoloji kullanıcılarıydılar.

III-) Sanayi devrimi sonrasında Avrupa'da geliştirilen, makineleri, ithal ederek kurulan imalathane ve fabrikalar.

Osmanlı Devletinde, büyük sermayesinin birikimine elverişli bir ortam henüz hazırlanmamıştı. Küçük sermaye sahipleri ile sermayelerinin güvende görmüyorlardı (38). Ülkede bankalar henüz kurulmamıştı. Zengin kişiler bile vergi vermemek için kendilerini fakir gösteriyor, paralarını çömlekler içinde saklıyorlardı (39). Osmanlı Devleti, yabancı ülkelere Türkiye'ye gelen mallar üzerinden dilediği vergiyi alamıyordu. Tütün ve tuzdan başka, her türlü malın ithal edilmesi serbest idi.

1838, Balta Limanı Ticaret Anlaşması ile İngiltere'ye bir takım ayrıcalıklar verilmişti (40). XIX. yy.'ın ikinci yarısında Babıali sınırlı olsa sanayileşmeyi destekleyici önlemler alınmıştır. Başarısızlıkla sonuçlanan İslah-ı Sanayi komisyonunun ardından girişimcilere ayrıcalık tanınmış, fabrikaların kuruluşları sırasında yurt dışından

---

(36) Zafer Toprak, "Tanzimatta Osmanlı Sanayi", *Tanzimattan Cumhuriyete Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, c.IV, s.1346.

(37) Önsoy, s.159.

(38) Çadircı, s.237.

(39) Selçuk Trak, *İktisat Tarihi*, İstanbul, 1973, s.77.

(40) Konu hk'da ayrıntılı bilgi kapütülasyonlar bölümünde verilecektir.

getirilecek araç, gereç ve makineden gümrük vergisi ödemedi ithaline izin verilmiştir (41).Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinin yasa ve tüzükelri, imtiyaz sözleşmeleri girişimcilere bir çok yükümlülükler getiriyordu.Yabancı ülkelere tanınan ayrıcalıklar sonucu yerli ürünler, yüksek oranlı ithal gümrükleriyle korunamıyordu.

Osmanlı imalat sanayinin gerek duyduğu ham maddeler kredi oyunları ile düşük fiyata kapatılıp, yurt dışına sevk ediliyordu (42).Islah-ı Sanayi komisyonu, 1873'e kadar çalışmalarını sürdürdü.Belediye ve Ticaret Nazaretinin, esnafın işlerine karıştığı gerekçesi ile kaldırıldı.Böylece esnaf ve sanatkarı korumak amacı ile devletçe yapılmakta olan koruma sistemi ortadan kalkmış oldu (43).İmparatorlukta, dokuma, deri ve gıda sanayi gelişmeler göstermiştir.Avrupa mallarının Osmanlı pazarını paklamaya başlaması ile bu sanayi dallarında gerileme başlamıştır.Sanayinin gelişmesini engelleyen nedenlerden biride gediklerdi.Tanzimata gelinceye kadar, bütün sanayi ve ticaret çalışmaları Gedik usulüne tabii idi.Gedik, sanayi ve ticaret dallarına giren işlerden birini görmek imtiyaz ve yetkisi demektir.gedik sahibi olmayanların sanayi ve ticaretle uğraşmaları mümkün değildi.Gedik bir çeşit esnaf tekeli idi.1860'dan itibaren kaldırılmaya başlandı.

Tanzimat döneminde, Osmanlıların tek önemli sayılabilecek sanayi dokumacılıktır. Osmanlı kumaşları hem içerideki talebi karşılamakta, hem de dışarı satılmaktadır.İpek sanayinin merkezi olan Bursa'da eskiden 1000 tezgah çalışıp 25.000 okka ipek işlenirken, 1848'den sonra ancak 75 tezgah çalışmaktadır (44).

Osmanlı tarih yazıcılarından Lütfü Efendi'nin belirttiği gibi; " Çalı süpürgesi, ağaç kaşık ve tahta taraklara kadar muhtaç olduğumuz eşyanın hepsi yabancı ülkelere geliyor ve ucuz olması nedeniyle daha çok ilgi görüyordu. Böylece milli servetimiz,

---

(41) İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme Anlayışına Dair Örnek; Islah-ı Sanayi Komisyonu Olayı; *ODTÜ Gelişme Dergisi, Türkiye İktisat Tarihi Özel Sayısı*, 1978, s.26 vd.

(42) Kurmuş, s.151.

(43) Ortaylı, s.26.

(44) Cem, s.254.

yabancılar tarafından sülük gibi çekiliyordu (45).Eskiden işlenmiş tiftik ihraç eden Ankara, şimdi ancaak ham tiftik satabilmektedir.İthal malları, hemen her dönemde olduğu gibi ikili bir beğeniye yol açmıştır.İthalatın önemli bir bölümünü, lüks mallar oluşturmuştur.O günlerin, İstanbul'unu yaşayanlar kuş sütüne kadar her çeşit Avrupa mallarının tezgahları dodurduğunu, zengin alıcıların yabancı malları kapıştıklarını anlatmaktadır (46).

4. VERGİLER

Osmanlı Devletinin kuruluşundan Tanzimat Fermanının (1839) ilanına kadar geçen zaman içinde gelişmiş bulunan vergi sistemi ikiye ayrılır: Şer'i ve Örfi vergiler.

Şer'i vergiler ; zekat, aşar, haraç ve cizyedir.

Zekat; İslam geleneğine göre, varlıklı müslümanların, fakir dindaşlarına vermekle yükümlü oldukları bir tür sadakadır ki, İslamlığın ilk dönemlerinde bir çeşit vergi statüsünde idi.Ancak giderek kişilerin insiyatifine bırakılmıştı.

Aşar; Ürünün onda birinden alınan vergidir (47).

Haraç; Gayrimüslümlerin vermekle yükümlü olduğu toprak vergisi idi.Cizye ise, gayrimüslüm halktan, ülkede yaşadıkları ve "zimmi" olarak devlet güvenliğinde buldukları için askerlik görevini yapmamalarından dolayı alınan kişisel vergiydi.Diğer Şer'i vergilerde, gümrük, madenler ve lokata resimleri idi (48).Gümrük resmi; Osmanlı Devleti toprakları üzerinde deniz ve kara yolu ile yabancı ülkelerle yapılan alım satımdan, kapütilyasyonlarda yazılı kurallar gereğince alınan vergilerdir.Maden vergisi ise; Devlet toprağı üzerinde çıkarılan her türlü madenden %5 oranında alınan vergiydi.Lokata; sahipsiz mülklerin işletilmesinden elde edilen vergilerden, Devletin aldığı vergiydi.Ayrıca her türlü ticaret eşyası üzerind ekonulan resimlerde Şer'i vergilerdir.

Örfi vergiler; Devletin sürekli veya olğan üstü gereksinimleri için padişahın fermeni ile konulmuş olan vergilerdir (49).XVI. yy. itibaren Osmanlı kurumlarında görülmeye başlayan çözülmeye birlikte, Örfi vergiler gelişi güzel arttırılmaya başlandı.

---

(45) Ahmet Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, c.VI, İstanbul, 1910, s.198.

(46) Edmond de Amicis, *İstanbul*, (Çev. Beynun Akyavaş), Ankara, 1986, s.100, vd.

(47) Aşar vergisine benzer vergiler, Mezopotamya uygarlıklarında daha sonrada Hitit'lerde görüldü.Ayrıntılı bilgi için bkz. Tabakoğlu, s.90, vd.

(48) Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), Ankara, 1984, s.107.

(49) Karal, s.197.

Yukarıda sayılan vergiler dışında 1826'da "*İhtisap Rüşumu*" adı verilen vergi konuldu. Kent ve kasabalarda esnaf ve sanatkarlarla ticareti yapılan bütün mallardan bölgelere göre değişen oranlarla alınmaya başlanan bu vergi, önceki dönemlerde muhtesibler tarafından toplanan "*Damga Resmî*", "*Bac-ı pazar*", "*Yevmiye-i Dekkatin*" gibi vergilerin, bir isim altında toplanmış olanıydı. Bu tip vergiler genel olarak İhtisab vergisi adı altında toplanmıştı.

Vasıtasız vergilerin büyük bir bölümü devlet tarafından toplatılmaz, görev karşılığı görevlide bırakılırdı. Hazinesin gelirleri, doğrudan doğruya devlet memurları tarafından toplanmaz, iltizame verilirdi. İltizam; Devletin gelirlerinden birisi üzerindeki hakkını belirli bir süreyle bir kimseye ondan peşin veya taksitle aldığı para karşılığında devretmesiydi (50).

II. Mahmut (1808-1839) döneminde konulan "*İane-i Cihadiye*" veya "*İmdad-ı Seferiye*" vergisi, Redif Askeri Teşkilatının kurulmasından (1834) hemen sonra bu askerin giderlerini karşılamak amacı ile kurulmuştu (51).

"*Bedel-i Avarıs ve Nuzul vergisi*", Tanzimatın ilanına kadar müslim ve gayrimüslim ayırımı yapılmaksızın alınan başlıca vergilerdendi. Başlangıçta sadece olağan üstü durumlarda alınan bu vergi XIX. yy.'dan sonra düzenli olarak toplanmaya başladı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, kent-köy ayırımı yapılmaksızın düzenli olarak her yıl iki çeşit taksitle halktan toplanan bir vergide "*İmdad-ı Hazeriye*" idi (52). Valililerin giderlerini karşılamak amacıyla halktan toplanıyordu. Seferberlik zamanında ise halktan "*İmdad-ı Seferiye*" adlı vergi istenir ve alınırdı.

Şehir Kethudası, ayan, esnaf dernekler temsilcileri, kadı ve mahkeme görevlileri, yılda ikikez bir araya gelerek giderleri kayda geçiriyorlardı. Şeriyye sicillerinde bu bilgiler ayrıntılı olarak işleniyordu. Daha sonra bu giderleri toplamak için kent ve köylere paylaşım yapılırdı. Bunlar, "*Salyane Defteri*" diye adlandırılan defterde toplanırdı. Toplam verginin kent ve çevresine bölüştürülmesinde "Kaide-i Belde" denilen geleneksel bu yöntem uygulanırdı. Salyanen defterleri kontrol ve imza için İstanbul'a gönderilirdi.

5. MADENCİLİK

Osmanlılarda maden işletmeciliği, maden ocaklarının işletmeciliği ve çıkarılan

(50) İltizam hk. da ayrıntılı bilgi için bkz, Tabakoğlu, s. 125, vd.

(51) Mübahat Kütükoğlu, "Redif Askeri Giderlerini Karşılamak Üzere Alınan Bir Vergi", "*İanei-i Cihadiyye*", *Birinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler II*, Ankara, 1983, s. 145, vd.

(52) Çadırcı, s. 146, vd.

madenler; Tarım aletleri, ev gereçleri ve savaş malzemeleri yapımı konularında yoğunlaşmıştı. Üreticiler, bakırcılar ve demirciler gibi çarşılarda çalışmaktaydılar (53). Osmanlı ekonomisinde XVII. yüzyılın sonlarında yeni para politikasının bir uzantısı olarak Rumeli ve özellikle Anadolu'da kapanmış maden ocakları yeniden işletmeye açılmıştı. Ülkedeki başlıca maden ocaklarının dağılımı şöyleydi; Bakır madenleri; Kastamonu, Küre, Gümüşhane, Ergani, Kağızman, Gümüş madenler; Siru ve Gerger, Keban, İnegöl, Milas, Giresun ve Taso Adasından, Altın madeni; Bozkır, Ergani Gümüşhane, Şap madeni; Foça, Ulubat, Gediz, Demir madeni; Kığı, Bilecek, Sofya ve Somako'da, Kükürt ise; Hakkari'de çıkartılmaktaydı. Bu madenlerin işletilmesi ekonomik olduğu sürece söz konusu olmuştur. Maden ocaklarının işletilmesinde yakıt maddesi çok önemliydi. XIX. yy.'ın ortalarında bile maden ocaklarında hala ağaç kömürü kullanılmaktaydı (54). Osmanlı madenciliği XIX. YY.'ının 2. yarısına kadar şeriat kurallarına göre düzenleniyordu. Bütün yer altı zenginliklerini devlet malı yapan "**1858 Toprak Yasası**" 'nın yürürlüğe girmesinden üç yıl sonra, yeni bir maden yönetmeliği hazırlandı ve yabancılara Osmanlı vatandaşları tarafından kurulan maden şirketlerine ortak olma hakkını tanıdı. 1867'de yabancılar Hicaz vilayeti dışında her yerde, Taşınmaz mal hakkını kazandılar (55). Özel mülkiyet hakkını yavaş yavaş genişletip garantiye alınmasıyla 1869'da yeni bir maden yönetmeliği yürürlüğe girdi. 1810, Fransız Maden Yasasına benzetilerek hazırlanan yönetmeliğe göre, maden arama ve çıkarma konularında yabancılar, Osmanlı vatandaşları ile aynı haklara sahip oldular. Türkiye'de maden aramasını ve çıkarılmasını düzenleyen bu yasalardaki değişiklikler Türkiye'nin dışa bağlanması sürecinin çok canlı örneklerini verdiler. Yeni bulunan madenlerin işletilmesi için padişahın onayı gerekiyordu.

Ferman biçimindeki bu onay saraydan çıkıncaya kadar madeni bulunan kişinin hakları; " Madenler Dairesince " verilen bir izin teskeresiyle korunuyordu. Madeni işletmek hakkını kayıtsız, şartsız madeni bulana veren imtiyaz fermanı ise 49 veya 99 yıl süreli idi. İmtiyazı alabilmek için, madeni bulan kişiler bol miktarda rüşvet vermek zorundaydılar. Yabancı uyruklu madenciler, işlerini Osmanlı Ülkesinde bulunan elçilikler ve konsolosluklar aracılığıyla yürütüyorlardı (56).

İmtiyaz fermanı elde eden kişi bu hakları kendisinde kullanabildiği gibi bir başkasınada satabilirdi. Örneğin; Türkiye Madencilik Yatırım Şirketi, Trabzon dolaylarındaki bakır ve gümüş madenleri işletme imtiyazını elde eden İli İstanbul'lu

---

(53) Akdağ, s.211, vd.

(54) Karal, s.244.

(55) Kurmuş, s.127.

(56) Ö.Celal Sarç, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat*, İstanbul, 1940, s.234, vd.

tüccara 22000 sterlin ödeyerek imtiyazı satın aldı (57). İmtiyaz elde edip satma işi o kadar karlı oldu ki, amacı imtiyaz elde edip satmak olan şirketler kuruldu. Aşağıdaki tablo 1870 ve 1911 yılları arasında verilen maden imtiyazlarının Türk ve azınlık, yabancı arasındaki dağılımı göstermektedir (58).

MADEN İMTİYAZLARININ DAĞILIMI

<i>Yıllar</i>	<i>Türkler</i>	<i>Azınlıklar</i>	<i>Yabancılar</i>	<i>Toplam</i>
<i>1870-81</i>	<i>8</i>	<i>18</i>	<i>25</i>	<i>51</i>
<i>1882-91</i>	<i>9</i>	<i>7</i>	<i>34</i>	<i>50</i>
<i>1892-1901</i>	<i>14</i>	<i>13</i>	<i>18</i>	<i>45</i>
<i>1902-1911</i>	<i>76</i>	<i>29</i>	<i>32</i>	<i>137</i>
<i>TOPLAM</i>	<i>107</i>	<i>67</i>	<i>109</i>	<i>238</i>

1828'de Uzun Mehmet tarafından kurulan kömür ocağından sonra madenlerde ağaç kömürü kullanılmıştır.

Abdülmecit Devrinde (1839-1862), maden işletme yöntemlerinin yenileştirilmesi için Avrupa'dan mühendisler getirildi. Ergani ve Keban madenlerinin ıslahına başlandı.

Osmanlı Devletinde üretilen mangenezin büyük çoğunluğu yabancılar tarafından çıkartılıyordu. 1845 yılında Kula ve Kuşadası yakınlarında bir İngiliz vatandaşı olan Hill, zımpara taşı yataklarını buldu ve işletme hakkını, İzmir'de oturan İngiliz Tüccarı E. Abbott'a sattı. Bu tarihten sonra bulunan yataklarda, Batı Anadolu, zımparataşı üretiminde Dünyada birinci sırayı aldı. Batı Anadolu'nun iç yörelerinde çıkarılan zımpara taşları demiryolu istasyonlarına oradanda İzmir'e gönderiliyordu.

XIX. yüzyıl ortalarında Osmanlı İmparatorluğu dünyanın tek krom üreten ülkesiydi (59). Kromit adı verilen cevherin tümü Batı Anadolu'nun kuzey yörelerinde üretiliyordu. Kapitalist ülkelerde metarülji ve kimya sanayilerinin gelişmesiyle kroma olan istek arttı. Maden arama işlerinde en modern yöntemleri krom damarlarını keşfetti. 1899 yılında maden yasalarında değişikliklerle, Osmanlı vatandaşlarına bazı ayrıcalıklar verildi. Yabancılar çıkardıkları madenin değeri üzerinden %20 vergi ödemek zorunda bırakılırken, Osmanlı uyruklarının çıkardığı madenler üzerindeki vergi kaldırıldı. 1902'de çıkarılan maden yasası ile de Osmanlı devleti daha önce verilmiş olduğu imtiyazları hiç bir tazminat ödemededen geri almak hakkına sahip oldu.

(57) Kurmuş, s.128.

(58) Gündüz Ökçün, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", *Abadan'a Armağan*, Ankara, 1969, s.89.

(59) Ökçün, s.132.

II. BÖLÜM

XIX. YÜZYIL BAŞLARINDA OSMANLI TİCARETİN ÖĞELERİ

1. Ticaret Merkezleri

Ticaret maddelerinin ilk sahiplerinden dükkanlara ve perakendecilere geçmelerinde pazar, han gibi yerlerin önemi büyüktür. Günümüzün belediyeleklerinde benzerlikleri bulunan muhtesiplerin kontrol ettikleri bu toptan alım satım yerleri ve meydan pazarlarının ticaret yaşamı, Kentlerde ve bunların özellikle büyük olanaklarında, çok hareketli geçmekte idi.

Kentlerin alışveriş işlemlerinden hazinenin alacağı vergileri düzenlemek üzere, haklarında özel kanun çıkarılan pazarların en işlek olanları büyük kentlere yakın kasabalarda bulunmaktaydı (60). Bunun nedeni ise büyük kentlerde han ve kapanhanalarda bulunan tacirler, kendi karlarını etkilediğini düşündükleri için bu pazarların kurulmasına engel oluyordu. Pazarlar da giyecek, yiyecek vs. eşya satış yapıyordu. pazarlar, çok halkın dar gelirli kısmına yönelik satış yerleri idi (61).

Açık meydanlardaki haftalık yada aylık pazarlar ve yıllık panayırlar, bütün maddelerin alıcı ve satıcılarını daha geniş bir biçimde bir araya topladıkları için, hanların depoluk ve toptan alım satım işleri daralmakta idi. Canlı hayvan alım satımı da yine olanaksızlıklar yüzünden pazarlarda yapıyordu. Bu nedenle dir ki, Türkiye'nin büyük kentlerinde "Saman Pazarı", "Odun Pazarı", "At Pazarı" gibi semt adları o günden bu güne yaşayıp gelmektedir. Bu pazarlar genellikle haftanın belirli günlerinde, belirli bir yerde kurulurdu. Salı pazarı, Çerşamba pazarı gibi kurulduğu günlerin isimlerini alan pazarlar da vardı. İstanbul'da cuma günü pazarlar daha çok kurulurdu. Edirne kapı'da, Üsküdar'da, Kasımpaşa'da, Eyüp'te vs.

Birde mevsimlik sergiler vardı. Kavun, karpuz ve her türlü mevsimlik meyveler, bu sergilerde satılıyordu. Sürekli pazarlarda, haftalık pazarları ayırt etmek gerekmektedir. Bit pazarı, Esir pazarı gibi sürekli pazarlar uzmanlaşmış pazarlardır (62).

Haftalık pazarlar genellikle yiyecek pazarlardır. Caddeleri boyunca açık satış yerleri halinde kurulmaktadır. Bu pazarların örgütlenmeleri esnaf sorumlularına bağlıydı, fakat denetim muhtesipler aracılığıyla yapıyordu. Muhtesip, pazarları dolaşır fiyat ve

---

(60) Akdağ, s.221.

(61) Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, c.II, İstanbul, 1978, s.441.

(62) Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, (Çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara, 1990, s.64.

ölçüleri kontrol ediyor, pazardaki satışlardan doğan vergileri topluyordu.

Bu pazarlarda yerleşik dükkancılarla birlikte, birbirardına pazarları dolaşan pazarcılarla bulunmaktaydı. Genelde dükkanlar meslak veya ticaret türüne göre aynı sokak veya sokaklar grubu üzerinde toplanarak bir "pazar" meydana getirmektedir.

Ticaret hanları, toptancı tüccarın hem yazıhane hem depo olarak kullandığı iş hanları idi. Bunların içinde, bir kentten diğerlerine gelen tüccarın konakladığı hanlarda vardı (63). "Kapanhanlar" ise, her biri tek cins ticaret maddesinin toptan satışı yada dağıtımına hizmet eden, kapalı bir pazar yeri görevi yapan yapılarıdır. Anadolu Selçuklularından beri bu tip yapılara rastlanmaktadır.

Fatih devrinden (1451-1481) itibaren alım satım işlerinin kapalı yerlerde ve düzenli bir şekilde devam etmesi için bu tip hanların yapımına önem verildi. Her an bir tür malın kapalı pazar yeri olma görevini fermanla tekeline geçirdiği için, burada toplanıp perakendicilere ve esnafa satılan ticaret maddesi başka yerde pazarlanamaz ve toptan satışı yapılmazdı. Hanlar, genellikle toplayıp dağıtma işini yaptıkları malın adını alırlardı. Örneğin; Et kapanı, Unkapanı gibi.

Bu hanlar genellikle bir vakıf tarafından kurulur ve işletirdi. Bu kapanhanların kira bedellerinin yüksek olması nedeniyle, bizzat padişahlar, sadrazamlar büyük paralar harcayarak geniş hanlar yaptırmışlardı (64).

Bedesten, "Bezistan" anlamına gelmektedir (65). Lüks kumaşların alınıp satıldığı yerlerdir.

Kumaştan başka diğer lüks pahalı eşyalarda bedestenler içinde satılmaktaydı. Yalnızca zengin ve büyük kentlerde bedestenler vardı. Bir çeşit kapalı çarşı olan bedestenin diğer çarşılarından farkı daha küçük daha toplu olması, daha iyi korunması ve en pahalı şeylerin buralarda satılmasıdır. Dünya'nın en büyük bedesteni İstanbul'daki idi. Kapalı Çarşı'nın içinde ayrı bir bölümdü.

Mücevher, Kürk, porselen eşya, ağır ipekliler, şallar, değerli silahlar, pahalı kokular ve kozmetikler, bedestenler içinde satılan mallardı. İstanbul'da birkaç bedesten vardı. "Sandal" adı verilen çok değerli atlas kumaşlar satıldığı için "Sandal Bedesteni" adı verilen bedesten kapalı çarşı içinde idi. Dükkanın içinde özel bölmelerde kasalar vardı, değerli eşyalar buralara konulurdu. İsteyen buralarda değerli eşyalarını bırakır, aradan elli yıl geçse koyduğu gibi bulurdu. Bedestenler aynı zamanda değerli eşya borsası idiler.

---

(63) Öztuna, s.441.

(64) Akdağ, s.224.

(65) Osman N. Ergin, "Bedesten", *İ.A*, c.II, 1943, s.440.

Mücevherlerin, türlü sikkelerin ve değerli eşyanın günlük rayici burada belirlendi. Bedestende dükkan sahibi olmak zor ve imtiyazlı bir işti.

Hayatlarında en küçük bir leke bulunmayan Müslümanlar, bir çok kontrol ve kefaletten sonra bir bedestende dükkan sahibi olarak yerleşebilirdi.

Çok defa bu iş babadan oğula geçerdi. Yolsuzluğu görülen bedestenden atılır ve artık büyük tüccar arasındaki yerin her türlü kredisini kaydedirdi. Bir kaç kuşaklık bir firma ve ün sahibi olmaksızın, bedestende dünya ölçüsünde ticaret yapmak ve kredi sağlamak mümkün değildi. Bedesten üyesinin çok zengin olması ve her türlü riski karşılayacak bir servetin bulunması şarttı.

Bedestende, dükkan sahibi bir tacirin adı bütün islam dünyasında bilinir, bir mektubu, hatta bir sözü senet sayılır milyonlar değerinde ticari işlemler harekete getirirdi.

Kapalı Çarşı, İstanbul halkı için bir cazibe yeri idi. İnsanlar burada arzuladıkları her şeyi bulabilirdi (66). İstanbul'un önemli hanlarından biride "Büyük Çarşı" idi. "Eski ve yeni Bedesten" adıyla iki bedesten de çarşının içinde yer almaktaydı. Eskiden bir çatı altında toplanan çarşılarda "Kapalı Çarşı" adı verilirdi. Genellikle taştan ve dikdörtgen biçiminde bir avlu etrafında toplanan dükkanlardan oluşan yapılardır. Bütün malların kantarlanması ve alışveriş açık avluda geçerdi.

Lüks ticaretle uğraşanlar arasında Araplar, İranlılar, Yahudiler, Ermeniler, Rumlar da vardı. Lüks mallar bedestenlerde, günlük ihtiyaç maddeleri çarşılarda satılıyor halk için satışlar pazarlarda yapıyordu.

Çarşı dükkanı sahipleri büyük stok sahibi değillerdi. Bedesten tüccarının ise, çok büyük stokları vardı. Çarşıda dükkan sahipleri aynı zamanda çoğunlukla imalat yapan zanaatkarlardı. Yapanla satan çok defa aynı olduğu için aracı yoktu ve fiyatlar düşüktü.

2. İltizam ve Mukataalar

İmparatorluğun hızlı genişleme döneminin sona ermesiyle birlikte, zaferle sonuçlanan savaşlarda elde edilen ganimet ve diğer gelirlerin sonu gelmişti. XVII. ve XVIII. yüzyıllarında uzun süren ve sık sık yenilgilerle sonuçlanan savaşlar, devlet maliyeti üzerinde çok büyük bir yük oluşturmaya başladılar. Bunlara ek olarak merkezi devlet taşradaki etkinliği yitirince, daha önceleri ya doğrudan ya da tımar düzeni aracılığı ile el koyduğu tarımsal artıyı taşradaki güçlü yerel unsurlarla, en önemli olarak da ayanla paylaşmak zorunda kalıyordu. Böylece giderler aartarken gelirler azalmış, mali bunalım süreklilik kazanmıştır.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ancak 1748 - 1768 yılları arasında rastlanan barış dönemlerinde gelir ve giderler arasında değge kurulabilmişti.

Vergi gelirlerini tımar düzeni çevresinde dolaylı olarak kullanmak yerine, doğrudan merkezi hazinede toplama çabalarının bir sonucu dailtizam düzeninin yayılması olmuştur (67). Osmanlı Devletini erken dönemlerinden itibaren kullanılan bu yöntemde, devlet, belirli mukataadan vergi toplama işini açık artırma yoluyla bir üç yıllık süreler için 'mültezim' adı verilen özel kişilere devrediyor veya satıyordu. Tımar düzeni dışında kalan bu vergi kaynakları mukataalar olarak adlandırılmaktaydı. Bütçelerde yer alan gelir kaynaklarının birincisi ise mukataalardı. Bunlar doğrudan devlet işletmeleri, devlete ait gelir payının tahsili işi inhisar (tekel) haline getirilen herhangi bir kuruluşun işletme hakkı veya üretilen malı satın alma tekeli (monopson) oluşturma gibi özellikler taşıyabilir (68). Kara ve deniz gümrükleri, darphaneler, madenler ve şaphaneler buna örnek verilebilir. Mukataa coğrafı sınırları ile alınacak vergileri tür ve miktarları maliye tarafından saptanmış vergi kaynağı ya da kaynakları anlamına geliyordu. Tanzimatın ilanına kadar bir tür adli polis görevini yerine getiren 'muhsır başılar' vardı. Muhsır başılık görevi bu döneme kadar mukataa haline getirilmiş ve iltizamla yönetilmekte idi (69).

Mukataa gelirleri çoğunlukla devlete ait olmakla birlikte, vakıflara tahsis edilen, ulufe karşılığı veya ocaklık olarak verilebilen veya has olarak tahsis edilen mukataalar vardı. Devlet, uygun gördüğü her türlü zirai, ticari ve sanayi işletmeyi mukataa haline getirebilir ve bunlardan payına düşeni çoğunlukla özel teşebbüs elişle toplayabilirdi.

Merkezi devletin yönetim yetersizlikleri nedeniyle, mukataaların büyük bir bölümünün geliri iltizam yoluyla toplanırdı. Ayrıca Bağdat ve Basra vilayetleri gibi tımar düzeninin kurulmadığı yerlerdeki vergi gelirleri de iltizam yoluyla toplanırdı. Buna karşılık, mukataaların sınırlı bir bölümü 'Emin' adı verilen devlet memurları tarafından emaneten yönetilmekteydi. Eminler topladıkları vergilerden masrafları düşdükten sonra geri kalan bölümünü devlet hazinesine aktarırlardı. Mültezimler devlet adına vergi toplama işine kar amacıyla girmekte idiler. Devlet ise, hazinesine, mukataadan ençok geliri kim getirmeyi teklif ederse iltizamı ona veriyordu (70). Yıllık kara ilişkin beklentilere göre mültezimler devlete teklifte bulunanlardı. Açık artırma sonucunda belirli miktarın bir bölümü devlete peşin olarak ödenir, geri kalanı ise üç veya altı aylık taksitlere bağlanırdı.

---

(67) Pamuk, 1988, s.154.

(68) Tabakoğlu, s.269.

(69) Çadırcı, s.89.

(70) Akdağ, s.336.

Mukataaların, gelirini oluşturan resimleri (bağ, cerime ve başka vergileri) yerli yerinde saptayan ve toplayan kişiye 'amil' adı veriliyordu.

XVI. yy'da devletin nakit gelir gereksinimlerinin artmasıyla birlikte ilk olarak tarıma dayanan vergi kaynakları mukataaları çevrilerek iltizama verilmeye başlandı. Devlet tarafından kendilerine maaş yerine tımar düzenine bağlı büyük dirlikleri vergi gelirleri tahsis edilmiş olan büyük memurları da, bu gelirlerin toplanması işini mültezimlere devretmeye başladılar.

İltizamın alanı XVII. yy'da giderek genişledi. İstanbul'da oturan büyük mültezimler geniş coğrafi alanları kapsayan büyük mukataaları satın alarak bunları daha küçük parçalara bölmeye ve taşradaki ortaklarına ya da alt mültezimlere devretmeye başladılar. Böylece ortaya devletin vergi kaynakları peşinde kaşan ve devletin el koymak istediği artıya ortak olan bir mültezim hiyerarşisi çıkıyordu.

XVIII. yy'da ise taşrada güçlenen ayan, İstanbul'daki büyük devlet memurları ile ortaklıklar kurmaya ve mukataaları ellerine geçirmeye başladılar.

Mukataalar başlıca üç yöntemde işletilirdi: Bunlar iltizam, emanet ve XVII. yy'ın sonlarından itibaren malıktır. İltizam, mukataaların bir bedel karşılığında özel girişim tarafından işletilmesidir (71). Mukataa sahipleri, yeteri kadar kefil göstermek zorund oldukları gibi bunların bütün mal ve mülkleri hazineye ipotekli sayıldığından hiçbir şeylerinin satamazlar ve başkalarına devredemezlerdi.

XVII. yy'ın başlarından itibaren askeri zümreden sipahi ve silahdarların mukataalara el attığını görüyoruz. Bunlar, Yeniçerilerin esnaflıkla uğraşmaları gibi ikinci bir işle uğraşıyorlardı (72). Fatih zamanında bazı önemli ihtiyaç maddeleri iltizam yoluyla inhisara bağlanmıştı. Bunlar arasında tuz, sabun, mum gibi maddeler vardır. Bu sisteme göre belli yerlerde satılıyordu. Bu maddelerin başka yere götürülmesi veya o yerden başka bir yere o maddenin getirilmesi yasaktı (73). Mukataaların iletilmesindeki ikinci usul emanettir. Emanet mukataaların 'Emin' denen memurlar tarafından işletilmesidir. Gelir düşüklüğü gibi nedenlerle mültezimlere çekici gelmeyen ya da padişah hasları ve madenler gibi devlet tarafından işletilmesi gereken mukataalar emanetin konusunu oluşturuyordu. Üçüncü yöntem ise malikaneydi. Malikane ömürboyu olarak verilen iltizamdır. Bu sistemde mukataa gelirleri peşin ve her yıl ödenecek taksitler karşılığında özel kesime satılmaktaydı.

Tımar düzeni ile karşılaştırıldığında iltizam, vergi ödeyen üreticiler için çok daha ağır koşullar getiriyordu. Mültezim, en kısa zamanda en fazla geliri toplamaya çalışıyor

---

(71) Akdağ, s.252.

(72) Tabakoğlu, s.270.

(73) *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c.I, s.603.

ve bu amaçla köylü üreticilere mümkün olan en ağır sömürü yöntemlerini uyguluyordu. Bu nedenle iltizamtarımsal üreticiler üzerindeki baskıları ve vergi yükünü arttırmıştır (74).

İltizam sisteminde mukataaların süresi en fazla üç yıldır. Zaman içinde mukataaların süreler daha da uzatılarak açık artırmayı kazananlara kaydı hayat koşuluyla mukataa verilmeye başlandı. Böylece açık artırmayı kazanan kişi sınırları ve gelir kaynakları devlet tarafından saptanan mukataanın vergilerini toplama hakkını ölene kadar ele geçirmiş oluyordu. Mukataaların süresi uzatılırsa, mültezimlerin vergi kaynaklarına karşı daha dikkatli davranacakları, reayayı kollayacakları umuluyordu.

İltizam sistemi gibi malikane sistemi de merkezi devletin mali bunalımına çözüm getirmemiştir. Mültezimler gibi malikane sahipleri de büyük devlet memurlarının, büyük tefecilerin ya da tüccarların arasından çıkmaktaydı. Peşin para ödemelerinin büyüklüğü nedeniyle açık artırmaya katılabilecek kişilerin sayısı oldukça sınırlı kalıyordu. Bu sermayedarlar elde ettikleri malikaneleri küçük parçalara bölerek alt tareronlara devrediyor, böylece ortay iltizam sisteminde olduğu gibi bir malikaneci hiyerarşisi çıkarıyordu.

Tanzimat ilan edildikten sonra eyalet ve sancaklarda maliye işlerinin yürütülerek, vergilerin doğrudan hazine adına toplanması görevi muhasıllara verilmişti. Ancak yeni uygulama olumlu sonuç vermeyince 1842 Mart'ından itibaren yeniden iltizam usulüne dönmüş ve muhasıllık kaldırılmıştı (75).

Posta örgütü, 1852'den 1857 yılına kadar iltizama verilmemiş, bu tarihten sonra ise, iltizama verilmemiş, günümüze kadar devlet tekeli süre gelmiştir (76).

Tanzimat Fermanında, müsadere ve iltizam usulünün kaldırılacağı verginin herkesin gelirine göre alınacağı ilan ediliyordu. Böylece yüzyıllardan beri süre gelen iltizam usulü kaldırılıyor, çeşitli adlarda halktan istenen vergiler bire indirilerek hem ödeyici ve hem de hazine için kolaylık sağlanmak isteniyordu. Fakat iki yıla yakın bir sürede bu uygulamanın zararlarının olduğu görüldüğünden yeniden iltizam yöntemine döndü. Muhasıllık kaldırıldı.

---

(74) Pamuk, (1988), s.156.

(75) Çadircı, s.228.

(76) Nesimi Yazıcı, " Tanzimat Devri Osmanlı Posta Teşkilatı ", *İletişim Dergisi*, Ankara, 1981, s.17, vd.

III. BÖLÜM

TİCARET

1- Ticaret ve Ticaret Kurallarında Reformlar

Osmanlı ekonomisi geleneksel olarak ticaret serbestisini ve özellikle transit ve dış ticaretin geliştirilmesini bir ilke olarak benimsemiştir. Bunun yanında ticari faaliyetlerde tekелci eğilimlerin güçlenmesine, üretici ve tüketiciyi zarara uğratabilecek durumların ortaya çıkmasına engel olmak için bir denetim mekanizması kurmuştu. İç ve dış ticaret devlet denetimi altındaydı.

XIX. yy. başlarında Türkiye geri kalmış bir ülke durumundaydı. Osmanlı Devleti, hammadde kaynağı ve pazar olma niteliğinin yanı sıra, jeopolitik önem taşımaktaydı (77).

Osmanlı toprakları, doğu ve batı ekonomilerinin birbirine bağlayan ipek ve baharat yollarının üzerinde bulunuyordu.

Bu yollardan elde edilen gümrük gelirleri devlete önemli bir kaynak oluşturuyordu (78). 1800 yıllarında batı sanayisini geliştirme yolunda önemli adımlar atmıştı. Özellikle İngiltere, gelişen endüstrisine dünyanın dört yanında hammadde ve pazar aramaktaydı. XIX. yy'ın bu ilk döneminde bütün Avrupa ülkeler sıkı bir himaye sistemi uygulamaktaydı. Ancak Osmanlı Devleti bunların dışındaydı.

Diğer ülkeler yeni kurulan sanayilerini, dış mallar rekabetinden korumak amacıyla, gümrük duvarlarını çekmekteydi.

Osmanlı yönetimi bu dönemde emperyalist devletlere karşı siyasi bütünlüğünü korumak, iç isyanları bastırmak için büyük ekonomik özverilerde bulunmak zorunda kalmıştır. Bilgisizlik ve teknik geriliğin, ihmalin çıkmaza soktuğu ülke ekonomisi ile içi ve dış ticaret, onarılmaz yaralar almıştı. Devletin kuruluşundan hemen sonra Avrupa devletlerine tanınmış olan ticaret kolaylıkları XIX. yy'a kadar onların yararına değişikliklerle, yerli üretim ve ticaretin sönmesine neden olmaya başlamıştı.

III. Selim (1789 - 1807), ülke yönetimini ele aldıktan sonra başta askerlik olmak üzere bir çok alanda yenilik girişimlerinde bulundu. Ekonomiyi içine girdiği çıkmazdan kurtarmak hazine açığını kapatmak için de bir dizi önlem aldı (80). Halkı ve İstanbul

---

(77) Cem, s.230.

(78) Tabakoğlu, s.365.

(79) Çadircı, s.111.

(80) Karal, s.251 ; Çadircı, s.111.

ileri gelenleriyle devlet adamlarını yerli malı kullanmaya teşvik ederken kendisini örnek gösterdi.Devlet adamlarından servet sahibi olanlarının gemi alarak ticarete atılmalarını önerdi.

Osmanlı maliyesinin gücü, ticari ve ekonomik faaliyetlerin beslendiği kaynaklardan geliyordu. Osmanlı ekonomik sistemi toprak geliri ve vergiler üzerinde kurmuştu (81).

Ünlü iktisatçı Adam Smith'in sözüyle 'iş bölümünün gelişme düzeyi, piyasanın genişliğiyle orantılıdır' (82). Bu söz Osmanlı ekonomik sistemi için de geçerlidir. Mesleklerin ve esnaf birliklerinin sayısı oldukça fazladır. İş bölümünde ileri düzeye ulaşmış bir sosyal yapının, doğal ve mantıksal olarak ancak yoğun bir ticaret sayesinde yaşayabileceği ortaya çıkmaktadır. İstanbul'da 735 çeşit esnafbirliğinin olduğu tarihi kayıtlarda belgelenmiştir (83).

Osmanlıların yayılması ve yeni elde ettikleri topraklar üzerinde, güçlü kent merkezleri kurması sisteminde izledikleri kent planlaması yöntemi, ticarete verdikleri önemli rolü açıkça göstermektedir. Kent planlamasında uygulanan 'imaret sistemi' aslında, ticari faaliyet etrafında yer alan çeşitli ve kompleks bir bütünün ortaya çıkarılması şeklinde olmuştu.

III. Selim ilk defa olarak, Avrupa'ya ikamet elçileri gönderdi.Elçilerin görevi, Avrupa kurumlarını inceleyip, Osmanlı hükümetlerine bilgi vermektir. İlk elçilerimizden Halet Efendi, Fransız ticaretini inceleyerek, Türkiye'de de buna benzer kurumların açılması için padişaha teklifte bulundu (84).

Ülkede bir piyasa ortamının oluşmasını devlet güvenceye almıştı.Değerli hammaddeler, çok düşük resimler karşılığında veya kaçırılarak Avrupa'ya yollanmakta idi. Var olan Dünya konjoktüründe ve Osmanlı gerçeğinde yerli burjuvazinin yapabileceği tek şey, yabancılar adına aracılık ve komisyonculuktu.

XVIII. yy esnafının durumunu Sümbülzade Vehbi'nin şu dörtlüğü çok iyi anlatmaktadır (85).

Sınıf-ı esnafta yoktur insaf
Yani nadir bulunur, sinesi saf
Nazar-ı dirhem-ü dinardadır
Çıkacak iki gözü kardadır.

Devrin 'vakanüvisi' Lütfi Efendi'nin belirttiği gibi, 'çalı süpürgesi, ağaç kaşık ve tahta taraklara kadar gereksinim duyulan malın tümü yabancı ülkelerden getirilip, ucuzluğu nedeniyle de, çok tutulup ülkenin serveti yabancılar tarafından sömürülmekteydi (86).

---

(81) Aydın Yalçın, *Türkiye İktisadi Tarihi*, Ankara, 1979, s.273.

(82) William Barber, *İktisadi Düşünce Tarihi*, (Çev. İ.Durdu), İstanbul, 1991, s.28,vd.

(83) Lewis, s.142.

(84) Karal, c. V, s.102.

(85) Cem, s.99.

(86) Ahmet Lütfi, *Lütfi Tarihi*, İstanbul, 1294, s.167.

II. Mahmut döneminde (1808 -1830) ticaretle ilgili önemli iki atılım Ticaret Nezareti'nin kurulması (1836) İngiltere, Fransa ve Avusturya ile yapılan ticaret anlaşmalarının imzalanması idi. Bayındırlık düzeyini yükseltmek, geliştirmek gibi görevler bu bakanlığa devredilmişti.

Tanzimat Fermanında yer alan prensipler arasında ticaretle, doğrudan doğruya ilgili olan kararlar yoktu. Tanzimat Döneminin ilk evresinde ekonomik yaşamda başlamış olan çöküş devam etmiştir. Uzun süren savaşlar ve iç isyanlar ekonomik yaşamı olumsuz yönde etkilemişti. Dış ticaretin önemli bir bölümünü ellerinde tutan Rumlar, Yunanistan'ın bağımsızlık elde etmesiyle imparatorluktan ayrılmışlar, Doğu Akdeniz'de yeni bir ekonomik güç oluşturmaya başlamışlardı.

Abdülmecit Döneminde (1839 -1861), yeni düzenlemelere gidilmişti. Bu dönemde, Avrupa'nın lüks yaşamı, kopye edilmeye başlandı. Saraylar, köşkler yaptırıldı. Avrupa'dan faytonlar, mobilya takımları süs eşyası satın alındı. Ordudaki çağdaşlaşmanın gereği olan ağır silahlarla birlikte yeniden oluşturulmaya çalışılan deniz gücü, ticaret filosu için de vapurlar alındı. Fakat bu sırada uygulanmakta olan ekonomik prensipler ve teknik alınmadı. Osmanlı Devleti giderek, sanayi devrimini tamamlamış devletlerin iyi bir müşterisi olma yoluna girdi. Osmanlılar belirli hammaddeleri satmakla yetiniyor, buna karşılık işlenmiş maddeleri satın alıyordu. Sonuçta zaten güçlkle ayakta kalan sanayi çöktü. Ticaret dengesi bozuldu. Bütçe açığı arttı ve Avrupa devletlerinden borç almak zorunluluğu ortaya çıktı.

Ticaret yolları üzerinde bulunmanın olanaklarından yararlanmış bulunan Osmanlı Devleti, Güney Afrika deniz yolunun keşfedilmesiyle kara ticareti ve yolları için tehlike çanları çaldı. XVII. yy'dan sonra ipek ve baharat ile diğer Doğu ürünleri deniz ticaret yolları ile Batı'ya taşınmaya başlandı. Bu olay Şam, Halep, Bağdat, Diyarbakır, Bursa gibi kumaş sanayinin gelişmiş olduğu kentlerin önemini yitirmelerine neden oldu (87). Ticaret ve sanayideki çöküntü etkilerini tarımda da göstermeye başladı.

XIX. yy'ın ilk yarısından itibaren buharlı gemilerin yapılmasıyla ticaret yollarının kısalması, kervanlarla ve Osmanlı Topraklarından geçerek yapılan Asya - Avrupa ticaretine son darbeyi indirdi. Osmanlı Devleti, ticaret bakımından Avrupa ile Asya arasında atıl duruma düştü.

1869'da Süveyş Kanalının açılması, önceleri Osmanlı ticareti için olumlu görülümüşse de kanaldan İtalyan ve Fransız tüccarlar daha çok yararlanmaktaydı. Kanal açılmadan önce Doğu - Batı arasındaki ticaret malların aktarılmasında İskenderun'la Suriye limanlarından yararlanılıyordu. Kanalın açılmasıyla bu mallar karaya çıkarılma-

dan Süveys'ten geçirilmeye başlandı. Suriye ticaret merkezlerinin yanısıra Anadolu'nun Güneydoğusu da bu gelişmeden zarar gördü.

Tanzimattan önce, Devletin bir yol politikası yoktu. Devlet gelirlerinden yol için ayrılan bir para mevcut değildi (88). Yolların oldukça bakımsız durumda olması nedeniyle 1845'de 'Meclis-i Vala', 'İmar Meclis-i' kurarak gerekli bayındırlık çalışmalarının yapılmasına karar verdi. Devlet parası ile II. Mahmut Devrinde Üsküdar'dan İzmit'e kadar bir posta yolu yapılmıştı.

Abdülmecit Devrinde önemli bir ticaret yolu olan Trabzon - Erzurum transit yolunun yapım ve onarım çalışmalarına başlanmış fakat bu girişim de sonuçsuz kalmıştı. İmparatorluğun iç pazarları arasındaki diğer yolların durumu da iyi değildi. Demiryolu yapımına henüz başlanmıştı (89).

Karayollarının bakımı, onarım ve yeniden yapımı için girişilen çabalar yetersiz kalmış ürün fazlasının, ihracat limanlarına aktarılması büyük sorun olmaya devam etmişti (90).

Demiryolları, İç Anadolu gibi limanlardan uzak bölgelere ulaştırma maliyetlerini düşürerek, bir yandan bu bölge pazarlarını Avrupa sermayesine kazandırdılar, bir yandan da bu bölgelerde de Dünya pazarları için tarımsal meta üretiminin yaygınlaşmasını sağladılar.

XIX. yy. boyunca Osmanlı üzerinde hiç bir emperyalist ülke tam denetim kuramamıştır. Birbirleri ile rekabet halindeki emperyalist ülkeler karşısında, Osmanlı Devleti bağımsızlığını tümüyle yitirmemişti (91).

Bu dönemde Osmanlı yönetimi, üretimi artırmak ve ürünleri tanıtmak için olumlu bazı girişimlerde de bulunmuştu. Anadolu'nun belli başlı yerlerinde açılan panayır ve pazarlara ek olarak yenilerinin açılmasına hız verildi. İlk kez 1851'de Londra'da açılan uluslararası sergiye Türkiye'nin tarım ürünleri gönderildi. Çeşitli bölgelerden idare meclislerince görevlendirilen memurların seçtikleri ürünlerle, mallar İstanbul Nafia Nezaretine gönderilmiş, orada ayırım yapılarak sergiye katılması uygun görülenler, Londra'ya gönderilmişti (92).

---

(88) Karal, s.261 ; Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, c.II, Ankara, 1982, s.106.

(89) Kurmuş, s.40, vd.

(90) Kara ulaşımı konusunda bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı*, İstanbul, 1967, s.27, vd.

(91) Pamuk (1984), s.93.

(92) Rifat Önsoy, "*Osmanlı İmparatorluğunun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umimi-i Osmani*", İstanbul, 1863 sergisi, *Belleten*, c. VII / 185 (1978), s.28, vd.

Bu ilk deneyimden sonra 1855'de Paris'te açılan III. Uluslararası sergiye de Osmanlı Devleti katıldı. Yaklaşık 2000 kalem mal bu sergiye gönderildi. Osmanlı ürünleri 27 madalya ve 20 mansiyon ödülü aldı. 1862 yılında yine Londra'da açılan sergiye Osmanlı Devleti özellikle devlete ait fabrikalarda üretilen (yünlü, ipekli kumaşlar, el işlemleri, halı, cam eşya)malları gönderdi. Bu sefer de 83 madalya ile 44 mansiyon bu ürünlerden bazılarına verildi.

Osmanlı yönetiminin bu sergilere ilgi göstermesinin amacının ticari olmaktan çok, propogandaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan yenilikler sonunda, devletin tarım ve sanayide de ilerlemeler sağladığı, Avrupa devletlerine gösterilmek isteniyordu. Fakat bu tür uluslararası sergilerde Avrupa ülkeleri, geleneksel ürünlerinden çok, sanayi devriminin ortaya çıkardığı yeni ürünleri, malları göstermek, yeni pazarlar bulmak amacıyla idiler. Uluslararası bu sergilere katılmanın yanısıra ilk kez Batı örneğinde İstanbul'da 28 Şubat 1863'de 'Sergi-i Umumi-i Osmani' adı ile genel bir sergi açıldı (93). Bütün vilayet ve sancaklardan sergiye mallar gönderildi. Bu mallar arasından seçilen ürünler, onüç ayrı grupta değerlendirilecek ayrı ayrı pavyonlarda sergilendi. Tarım ve Orman ürünleri, altın ve gümüş eşyalar bu guruplar arasında yer almaktaydı. Osmanlı yönetiminin bu iyi niyetli girişimleri, diğer alanlarda olduğu gibi ticaret sanayi ve tarımda da etkili olamamıştır. II. Mahmut döneminde ilk kez Avrupa para sistemine benzer bir sisteme geçilmek istenmiş 'Kavme-i Nakdiyye-i Mutebere' adı altında bir çeşit kağıt para çıkarılmıştı (94). Abdülmecit de bu girişimi sürdürdü. Fakat bu kelimelerin taklitlerinin piyasaya sürülmesi ve faizli borç senedi niteliğinde olması beklenen yararı sağlamadı. Bu dönemde ilk kez dışarıdan borç alımına başvuruldu. Bu borç alımlarına devam eden Osmanlı Devleti, sonuçta borç faizlerini dahi ödeyemez duruma geldi. 1880 yılında 'Düyun-u Umumiye' örgütü kurulmuş ve gelir kaynakları üzerindeki denetimini arttırarak sürdürmüştür. Abdülaziz (1861 - 1876) Döneminde 1868 yılında ticari davalara bakmak amacıyla 64 yerleşim merkezinde 'Ticaret Meclisleri' kurulmuştu.

Osmanlı ticaret politikasının iki özelliği vardı (95).

- 1- Loncalarla endüstri üretimini kontrol etmek.
- 2- Fiyatları saptamak (narh) ve tekel vermek.

Devletlerin başlıca gelirlerinden biri de ticaret ve bunlardan alınan vergilerdi. Bu yüzden ticareti sıkı kontrol altında tutardı.

---

(93) Önsoy, s.206. vd.

(94) Mine Erol, *Osmanlı İmparatorluğunda Kağıt Para*, Ankara, 1970, s.11.

(95) Niyazi Berkes, *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, c.II, İstanbul, 1970, s.84.

Kentlerde yöneticileri, halk ve esnafı yakından ilgilendiren en önemli sorunların başında günlük gereksinimlerin karşılanması idi. Devrin ulaşım zorlukları, uzun süren savaşlar, büyük doğal olaylar, arada sırada kent halkını güç durumlarda bırakır, onları bazen açıklıkla karşı karşıya getirirdi. Özellikle temel gereksinim maddelerinin uygun fiyatlarla sağlanması yönetimin başlıca amaçlarından birisini oluşturmuştur. Ekonomik ve sosyal önlem olarak fiyatların denetim altına tutulması için başvurulan ilk yöntem, yönetimin üretici ve aracı olanlarla tüketici arasındaki alım - satım ilişkisine doğrudan karışması idi (96). Fiyatların kontrolü yani narh sistemi, Ortaçağ'dan başlayarak hemen hemen bütün ülkelerde uzun süre uygulamada kalmıştır. Osmanlı yönetiminde de bu yöntem başlangıçtan beri başvurulmuş, XIX. yy'ın sonlarına kadar ihtiyaç maddeleri dediğimiz maddelerde narh, uygulamaya devam edilmiştir. Özellikle yiyecek, içecek maddelerinin fiyatlarını denetim altında tutmak için büyük çaba gösterilmiştir.

Osmanlı siyaset yazarları narhın halkın refahı için gerekli olduğunu belirtmişlerdir (97). Bütün esnafaayda iki kere belirlenen fiyat listesi verilir, buna uymaları istenirdi. İlk belirleme baharda ikincisi ise kış başlangıcında yapılırdı. Kadı huzurunda, esnaf kethüdarları, muhtesip ayan, şehir kethüdası ve ileri gelenlerin hazır buldukları toplantıda, her ürün ve malın fiyatı ayrı ayrı belirlenir, Şer' iye siciline yazılırdı. Her ürün ve malın fiyatları ayrı ayrı belirlenirken, niteliği kalitesi de göz önünde tutulur, ona göre değer biçilirdi. Narh koyulduktan sonra esnafın uyup uymadığı sıkı biçimde denetlenmekte idi (98).

Ortalama kar, işin özelliğine göre genellikle % 10 - % 20 arasında değişiyordu. Narh, yalnız içecek, yiyecek ve giyecek için değil, akla gelebilecek bütün hizmetler için söz konusu idi. Şehir içi ulaşım ile yakın kaza ve kasabalara gidiş - dönüşler de narha tabi idi. Narh, toptancı ve perakendeci için ayrı ayrı belirlenirdi. Toptancıların dükkan açıp perakendecilik yapmaları yasaktı. Malın toptancıdan perakendecilere getirilmesi belli bir düzen içinde gerçekleştirilir, esnafın malsız kalmaması amaçlanırdı. Tüketiciyi korumak için malların kalitesi sürekli olarak denetlenir, kaliteyi bozanlar ve mesleklerinde ehliyetsiz olanlar takip edilerek cezalandırılırdı (99).

Esnafa narh verilirken 'Narhiyye' adı altında bir vergi alınmaktaydı (100). Önemli ticaret kollarını devlet, hazineye bir gelir karşılığında bazı tüccarlara tekel imtiyazı vererek kendi kontrolü altında tutuyordu. Bazı maddelerin ihracı yasaktı. Örneğin: Afyon ihracı (101). Tanzimat Döneminde başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletleri, Osmanlı yönetiminin bazı ürünleri devlet tekeline almasına karşı çıkıyorlardı.

---

(96) Çadırcı, s.126.

(97) Raşid Efendi, *Tarih-i Raşid*, c.II, İstanbul, 1865, s.148.

(98) Tabakoğlu, s.323.

(99) Kütükoğlu, (1983), s.16, vd.

(100) Çadırcı, s.129.

(101) Berkes, s.84.

Osmanlı ekonomisinde iç, dış ve transit ticaretten alınan vergilergümrük sistemi içerisinde incelenirdi (102).

İç gümrüklerde alınan vergiler; *amediyeye, reftiye, masdariye ve müruriye* dört bölümde incelemek olanaklıdır. *Amediye* bir yandan bir yere taşınan yani gümrüğe gelen mallardan, *reftiye* bir kentte taşınıp ta orada tüketilemeyerek başka bir yere gönderilen yani gümrükten, *masdariye*; nakledilen yerde tüketilen ithal malı emtiadan, *müruriye* dışardan Osmanlı ülkesine gelip te tüketilmeden yabancı ülkelere gönderilen mallardan alınan transit resmidir. Bu sonuncuya 'bac-ı ubür' (geçiş resmi) de denmiştir. Amediye %3-5, reftiye %1-3, mardariye %1-1,5 civarındaydı.

Gümrükler, deniz ve kara gümrükleri diye ikiye ayrılırdı (102). Dış gümrüklerin arazinin belirlenmesinde, Osmanlı Devletinin, yabancı ülkelere verdiği kapitülasyonlar ve ticari imtiyazlar geçerliydi.

Çanakkale ve İstanbul Boğazlarında, ticaret gemileri kontrol edilirdi. Yalnız yabancı mal getiren, yabancı bayraklı gemilerden gümrük alınırđı. Türk ticaret gemileri, kapitülasyon Anlaşması olan ülkelere gümrük ve resim ödemeksizin o ülkelerden mal çıkarıp, Türkiye'ye getirebiliyordu (104).

İmparatorluğun en büyük gümrüğü Gelibolu'da idi. İstanbul'a giriş ve çıkış ancak Çanakkale'den olduğu için gelimli bir gümrüktü. Çıkış kontrolü çok dah sıkı ve önemli idi. İstanbul'a gelen ve çıkan yabancı malların gümrüğü, '*Kara Gümrük*' denilen ve bugün aynı adı taşıyan semtte idi (105).

2. XIX. Yüzyılda Osmanlı İç Ticareti

İç ve dış ticaretin Osmanlı ekonomisinde çok önemli bir yeri vardı. İç ticaret sayesinde kırsal alanlarla kentler arasındaki mal değişimi genişliyor, iş bölümü derinleşiyordu. Böylece, kentlerdeki tüketicilerin, devlet yöneticilerinin, ordunun ve donanmanın gereksinimleri karşılanıyordu. İlk kuruluş yıllarından itibaren Osmanlı Devleti, iç ticaretin geliştirilmesini çok önemli bir amaç olarak görmüş bu doğrultuda politikalar izlemişti. Başkentler Bursa, Edirne, İstanbul ve diğer kentlerde çarşayı canlandırmak için kent merkezine bir bedesten yaptırılıyor, gerekirse başka yörelerde yaşayan tüccar ve zanaatkarlar vergi bağışıklıkları sağlanarak, hatta sürgünlere başvuru olarak kente çekiliyordu (106). Ayrıca devlet uzun mesafe ticaretinin gelişmesi

---

(102) Tabakoğlu, s.400.

(103) Öztuna, c.II, s.442.

(104) İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.III, Ankara, 1988, s.

(105) Uzunçarşılı, c.IV, s.580.

(106) Pamuk, (1988), s.78.

amacıyla ticaret yolları üzerindeki belli başlı noktalarda hanlar, kervansaraylar yaptırırdı. Bu yolların güvenliğini sağlamak için 'Derbentçi' adı verilen teşkilat kuruldu.

Osmanlı yöneticileri, tüccarların Osmanlı ekonomik düzünü çerçevesinde önemli işlevler yerine getirdiğinin farkındaydılar. Bu nedenle tüccarlara geniş hareket özgürlüğü sağlanmakta, özel konuları kabul edilmekteydi. Her seviyedeki piyasanın kurulması ve işlenmesi devletin bilgisi altında gerçekleşirdi. Küçük piyasa birimleri olan pazar veya panayırların oluşturulması bir ihtiyaçtan kaynaklanır ve devlet tarafından uygun bulunursa gerçekleşirdi. Pazarlar, ticaretin devlet kontrolü altında oluşmasını sağladığı gibi mali denetime de olanak vermekte, vergi gelirlerinin düşmesini önlemekteydi (107). Burada devlete düzenli vergi veren esnafın korunması da söz konusu idi. Piyasaların düzenlenmesinin bir başka yönü de fiyat değgesizliğinin, mal dağılımının hedeflerini bozabilmesiydi. Osmanlı Devleti, ticarete müdahale edecek tüccarların devletin belirlediği fiyatlarla kentlere mal getirmesini sağlıyordu. Bu amaçla belirli ürünlere üretimin yapıldığı yerlerde el konur, bu mallar kentlere taşıtılır, kentlerde belirli yerlerde depolandıktan sonra devletin saptadığı narh fiyatlarıyla satılırdı (108). Devlet özellikle iç fiyatları mümkün olduğu kadar eşitlemeye çalışarak ve dışarıya da dış satım yasakları koyarak malların kimlere gideceğini düzenlemeye çalışmıştır. Devlet ordunun ve halka gereksinimlerini karşılayabilmek için İstanbul'a gelen malların narh fiyatlarını düşük tutmaktaydı. Belirli ürünler imparatorluğun çeşitli bölgelerindeki memurlar tarafından toparlanmaktadır. Eğer bu mal İstanbul'a gelecekse devlet ya doğrudan doğruya kendi memurunu ya da belirli bir tüccarı görevlendirmekteydi (109). Tüccar izin belgesini malı gönderecek olan liman şehrinin kadısına sunmaktaydı. Kadı, malı tüccara teslim ettikten sonra, bölgenin arka kısmına tüccarın ismi, malı taşıyacak gemi, geminin sahibi ve kaptanı, malın limandan ayrılacağı gün ve malın cinsi, fiyatı ve miktarı gibi bilgileri yazmaktaydı.

Tüccar, malı İstanbul'a ulaştırdığında bu kağıdı kadı veya naibine teslim ederdi. Malın boşaltılmasında ve sayılmasında kadı ya da naibi görev alırdı. Maldan gerekli olan vergiler alındıktan sonra, mal devlete ait depolara taşınırdı. Bu depolara 'Kapan' adı verilirdi. Malın depodan alınıp, ilgililere verilmesi işi de devlete aitti. Dağıtımda öncelik resmi alıcıya aitti. Malın fiyatının belirlenmesinde, vezir, kadı, muhtesip ve ilgili lonca sorumluları hazır bulunmaktaydı.

Arzın belirlenmesinde dağıtım ve stok politikası da önemliydi. Darlık olan bölgelere yeterli mal dağıtımı yapılırdı.

---

(107) Tabakoğlu, s.376.

(108) Mantran, s.36, vd.

(109) Cem, s.73.

Arzın düzenlenmesi ve darlığın giderilmesi amacıyla devlet kendi ihtiyacı için ayrılmış malları piyasaya verebiliyordu.

Narhlar, keyfi müsadere ve el koymaları yüzünden ticaret kösteklenmiş, gelişmiş bir antrepoculuk olmadığı için arz kesintileri nedeniyle, fiyat istikrarı bozulmuş ve ticaret gerilemiştir (110). Dohsson, bu nedenle stokları güvence altında tutmak, büyük fiyat dalgalanmalarına yol açmayacak şekilde piyasayı istikrar içinde bulundurmak için çeşitli ürünlerin ticaretini devletin organize etme gereği duyduğunu belirtmektedir (111). Ürünlerin öncelikle üretildikleri bölgede pazarlanması esastır. Fiyatların yüksek olduğu başka bölgeler sevk etmek için spekülasyon yapılması yasaktı. Belli malların alım ve satım haklarının belli esnaf zümrelerine tanınması hem ticaretin denetlenmesini hem de spekülasyonun önlenmesini büyük ölçüde sağlıyordu.

Madrabaz adı verilen kişiler, buğday, yağ gibi zorunlu ihtiyaç maddelerinde spekülasyonlar yapıyorlardı. Devlet, bu hareketleri sert tavırlarla önlemeye çalışıyordu. Devlet otoriteleri, madrabazların depolarına girip mallarını piyasaya sürme hakkına sahipti. Yalnız bu şekilde el konan mallara piyasa fiyatı uygulanıyordu. Spekülasyon yapıp, malları depo edenler ve böylece fiyatların yükselmesini sağlayanlar hapis ile de cezalandırılıyordu.

Tüketiciyi korumak için malların kalitesi sürekli olarak denetlenirdi. Kaliteyi bozanlar cezalandırılırdı (112).

Belirlenen standartlar kadı sicillerine kaydedilmiş olup ülkenin uzak bölgelerinde de bu standartlara uyulması bu arada ölçü ve tartı birimlerinin damgalandırılması istenirdi.

1840 yılından itibaren ticaret anlaşmalarının sağladığı olanaklar, dış ticaret alanındaki tekelleri kaldırmış, iç ticarete yabancıların el atmalarına olanak vermişti. Tanzimattan önce liman kentlerinde toplanan yabancı koloni tüccarları sadece, Osmanlı tüccarlarından hammadde alıp ürünlerini satmak için uğraşır, ülke içindeki üretim tüketim ve ticaretle doğrudan ilgilenmezken, yeni dönemde ilgi alanları artmaya iç üretim, ulaştırma ve haberleşme işleriyle doğrudan ilgilenmeye başladılar. Bu ilgide, Avrupa'da ortaya çıkan sermaye birikiminin yanında, Osmanlı pazarının karlı görünmesinin de payı vardı. Yerli sermayenin, teknik bilgi ve becerinin olmayışı bunların işini kolaylaştırıyordu. Bir yandan anonim

---

(110) Dohsson, *18. yy, Türkiye'sinde Örf ve Adetler*, (Çev. Z.Yüksel), İstanbul, 1977, s.18, vd.

(111) Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlıdan Bugüne İktisadi Bunalım ve Fiyat Artışları. Düşüncelerin Formu", *Milliyet*, 23 Ekim 1977.

(112) Ahmet Refik, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul, 1935, s.129.

şirketleri kurarak, devletten sağladıkları olanaklarla, demiryolu, liman, tranvay gibi alt yapı yatırımlarına yönelirken, öte yandan da bu yatırımların sağladıkları olanaklardan fazlası ile yararlanıyorlardı (113).

Hammadde kaynaklarının yanı sıra, tarım ürünlerinin çeşitliliğine ve verimliliğine Avrupa'lı sermayedarların başlıca ilgi alanları olmuştu.

Özellikle yeni arazi kanununun sağladığı olanaklardan yararlanarak toprak sahibi olma, ya da büyük verimli işletmelere ortak olma girişimlerinin yanı sıra, dış satıma yönelik tarımsal ürünlerin değerlendirilmesini yapacak sanayilerin kurulmasına da öncülük ettiler. Örneğin: 1850 yılında İzmir'de 20 değişik ülkenin tüccarları büyük ticarethaneler kurmuştu ve bu ülkelerin 17'si kentte konsolosluk açmıştı (114).

O sıralarda dünya üretiminde tekelci niteliği bulunan zımpara taşı ve krom gibi maden işletmeleri için yatırım yapmaktan geri kalmadılar. Ucuz emekten yararlanmak için halıcılık ve ayakkabıcılık alanlarına da el attılar.

Loncalar halinde örgütlenmiş, Osmanlı esnaf ve sanatkarı, bu hızlı gelişme ve değişmeye ayak uyduracak bilgi, sermaye ve benzeri olanaklardan yoksundu. Özellikle iç ticaretin serbest bırakılması gümrük almada yapılan değişiklikler sonunda dış ticareti denetleyen yabancılar hammaddelere yüksek fiyat vererek, içte sıkıntı çekilmesine yol açtılar. Öte yandan el ve kol gücüne dayalı klasik üretim biçiminin, makine gücü ve tikniğiyle üretilen ürünlerle yarışması olanak dışı idi. Bu tıpkı, tüysiklet güreşinin, ağır siklet güreşiyle yarışmasını andırıyor. Küçük üreticinin kredi ve pazar bulması imkanı gitgide azalıyordu.

Tanzimat'ın beraberinde getirdiği yani yaşama biçimi, atılılaşma akımı, başta İstanbul olmak üzere ülke büyük yerleşim merkezlerinde tüketimi özendirilmekte idi. O günlerin İstanbul'unu yaşayanlar kuş sütüne kadar her türlü Avrupa malının tezgahları doldurduğunu anlatmaktadır. Galata - Pera bölgesinde bonmarşelerde satılan ithal ürünleri gündelik hayat girmeye başlamışlardı. Özellikle, Beyoğlu bonmarşeleri vitrinlerinde sergiledikleri ithal mallarla, caddelerin kalabalıklaşmasına yol açtılar (115).

Geleneksel üretim ilişkilerinin henüz değişmediği, sanayileşmenin gerçekleştirilmediği bu evrede, bazı kıyı kentlerimizin belirgin bir gelişme göstermelerinin başlıca nedeni dış ticarete gösterdikleri atılım idi. İç ticaretin odak noktası İstanbul'du. İstanbul imparatorluğun büyük kenti olarak, ekonomik cazibe merkezi ve özellikle de tüketim merkezi durumundaydı.

---

(113) Çadircı, s.335; Kurmuş, s.27, vd.

(114) Kurmuş, s.37.

(115) Cem, s.255.

Akdeniz limanlarından Midilli, Bodrum, Ayvalık, Edremit, Çeşme, Foça, Sakız iskelelerinden gemilerle zeytinyağı, sabun, kuru meyve, tuz, limon, zift, pirinç, palamut, hububat gibi ürünler İstanbul'a gönderiliyordu. Cihanbeyli aşireti başta olmak üzere Sivas, Ankara ve Konya viyayetleri sınırları içinde bulunan aşiretler ise kentin et ihtiyacını karşılamaktaydı (116).

Mantran'ın deyimiyle İstanbul, ürettiğinden çok fazlasını tüketen, çevresindeki alanlardan sürekli olarak gıda maddeleri ve hammaddeler çeken bir parazit kent durumundaydı (117).

Bu dönemde Türkiye'nin dış ticareti, beş önemli liman kenti aracılığıyla gerçekleşiyordu. İstanbul, en büyük dışalım limanı idi. Trabzon, Rusya ve İran'a gönderilen malların transit merkezi durumunda bulunuyordu. Beyrut daha çok dış satıma dönük bir görünümde idi. Selanik ve İzmir, hem dış alım ve hem de dış satımda önde gelen iki ticaret merkezi idi (118).

İzmir konumundan ötürü tarih boyunca önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Tanzimatın ilanından sonra ekonomik ve toplumsal açıdan hızla gelişen yerleşim merkezlerinin başında gelmekteydi. Fransa'nın Türkiye'nin dış ilişkilerinde önemli bir rol oynadığı XVIII. yy. boyunca Türkiye'nin Fransa'ya olan dış sıtımının ortalama % 33'ü İzmir'den yapılıyordu. 1750 - 1790 yılları arasında Fransa'dan yapılan dış alımın % 27'si de İzmir yoluyla yapılmıştı. 1839 yılına gelindiği zaman İzmir kanalıyla yapılan dış ticaret şu görünümdeydi (119).

1839 Yılında İzmir'in Dış Satım ve Dış Alım

ÜLKE	İzmir'in Dış alımı	Dış alımdaki Payı	İzmir'den Dış Satım	Dış satım Payı
İngiltere	242.208	% 35.5	433.512	% 30
Fransa	45.376	% 6.7	306.372	% 21.4
A.B.D.	132.924	% 19.5	174.432	% 12.2
Rusya	46.984	% 6.9	56.756	% 4
Toplam	467.492	% 68.6	971.072	% 67.6

İzmir'den yapılan dış satım malları 15 kalemden oluşmaktaydı. Bunlar arasında, palamut, kökboya, pamuk, kuru incir, üzüm, ham ipek, sünger ve halı başlıcaları idi. İzmir'de kentleşme süreci 1830'lardan sonra iyice hızlandı. Öncelikle demiryolları

(116) Pamuk (1988), s.81; Çadırcı, s.360.

(117) Mantran, s.80, vd.

(118) Kurmuş, s.27.

(119) Kurmuş, s.28.

ile Menderes ve Gediz uçlarınabağlanmasıyla kentin sınırları iyice genişlemeye başladı. İzmir'de büyük ticarethaneler, lokantalar ve oteller açıldı. XIX. yy boyunca kentin çevresiyle birlikte gelişen sanayi dali hali dokumacılığı oldu. Ev içi ek gelir sağlamaya yönelik bu işe 1660'lı yıllarda tüccarlar el atmaya başladılar. Köylülere gerekli malzemeyi verip, sipariş üzerine halı dokutmaya giriştiler. Yüzyılın sonlarına doğru İngilizler, Batı Anadolu'da ki halıcılığı tekellerine geçirdiler. Ticaret alanındaki bu gelişmeye paralel olarak kente değişik ülkelerin tüccarları yerleşmeye başlıyorlardı. Demiryolu yapımı sürerken, bölgede pamuk ekiminin geliştirilmesi için İngilizlerin yoğun çabaları görülmekteydi (120). Bölgede pamuk üretiminin dış etkenlerle de olsa teşvik edilmesi, pazar için üretim yapma alışkanlığını yaygınlaştırmış, İzmir yöresi bu vesileyle İmparatorluğun dışa açılmada önde gelen bölgesi olmuştu.

Bu dönemde Trabzon da ekonomik alanda gelişmeler göstermekteydi. Trabzon ve çevresinde demircilik ileri bir düzeyde yapıyordu. Yörede kuyumculuk ve marangozluk da gelişmişti. Özellikle gümüş üzerine işlemleri ünlü idi. Coğrafik konumu, kenti, Karadeniz kıyılarının önemli bir limanı olanağına kavuşturmuştu. Yüzyıllardan beri yerli halk, sandal, kayık ve gemi yapımı ile geçimini sağlıyordu.

Trabzan, İran transit ticaretinde merkezi durumunda idi. Ayrıca İstanbul'a şarap, tütün, zeytinyağı, mum ve ibrişim Trabzon'dan gönderiliyordu. İran'a ipek, tütün, kuru üzüm ve halı satılıyor ve karşılığında pamuklu dokuma, çay, şeker, cam ve madeni eşya alınıyordu (121). Bölgeden sağlanan keten, keten ipliği, fındık, meyve ve buğday dış satımı yapılan başlıca ürünlerdi.

1864 yılında ilk pamuk işleme fabrikası Fransızlar tarafından Adana'da açıldı. 1865'de İngilizler ikinci fabrikayı kurdular (122). Böylece bölge de yavaş yavaş dünya pazarlarına açılmaya başladı. Tarımda makineleşme ve çağdaşlaşmada Çukurova, İmparatorluğun önde gelen bölgelerinden birisi oldu.

1860'lı yıllara gelindiğinde Bursa'da da iki sanayi bölgesi ve bunların dışında ayrı bir ticaret merkezi oluşmuştu. İpekçilik ve el sanatları kent merkezinde toplanmıştı. Merkezde bedesten ve çevresinde 62 han yer alıyordu (123). Buralar depo, otel ve ticarethane işlemlerini yüklenmişlerdi. Kentin İstanbul'a yakın oluşu öteki dış satım merkezlerinden farklı bir gelişme göstermesinde etken olmuştu. Tanzimatın ilanından sonra Fransa ve İsviçre'den ipek ustaları getirildi. Fransız'lar Bursa'd bir ipek atölyesi kurdu (1844). Bu atölye giderek fabrikalaşmaya başladı. 1838 - 1856 yılları arasında

---

(120) Pamuk (1982), s.98; Kurmuş, s.60; Çadircı, s.363.

(121) Çadircı, s.366, vd.

(122) Kurmuş, s.61, vd.

(123) Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul, 1960, s.400, vd.

yöntemlerle ipek üreten 38 kuruluşun olduğu anlaşılmaktadır (124).

Bu dönemde Bursa vilayetinde ticaret Gemlik, Mudanya, Bandırma, Erdek ve Kapıdağı limanlarından yararlanılarak yapıyordu.

Anadolu'nun diğer kentleri Tanzimat öncesi yapılarını koruyorlardı. Gerek iç, gerekse dış ticaret, geleneksel yapısını korumakla birlikte, Avrupa ürünü mallar az da olsa buralarda görülmeye başlıyordu.

3. XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Dış Ticaret

Osmanlı devletinin kuruluş ve genişleme dönemlerinde, dünya ticareti, Akdeniz ve çevresinde yoğunlaşmıştı. Anadolu'da XIV. yy'dan itibaren Bursa, Edirne gibi kentler önem kazanmaya başlamıştı. Antalya ve Alanya'nın da Osmanlı topraklarına katılmasıyla Batı'nın Hindistan ve Arap ülkeleriyle olan baharat vs. ticareti Osmanlı kontrolü altına giriyordu.

XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunun dış ticaretinin hacmi ve toplam üretim içinde, dış ticarete konu olan malların payı, Tanzimat dönemi ile karşılaştırıldığında çok daha sınırlı kalıyordu (125). Ulaştırma teknolojisinin henüz yeterince gelişmemiş olması nedeniyle, uzun süreli ticaret daha çok yükte hafif pahada ağır mallar üzerinde yoğunlaşıyordu. Hububat gibi taşınması daha güç olan ürünlerin, uzun mesafeli ticareti ancak deniz taşımacılığın elverişli olduğu durumlarda yapılabilmekteydi.

XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı dış ticaretinin bir önemli özelliği de toplam ticaret içinde Orta ve Batı Avrupa'nın payının sınırlı kalmasıdır. Venedik XVI.yy. ortalarına kadar, Osmanlı Devletinin en geniş ticaret hacmine sahip olan devletti. Mısır ve Suriye üzerinden yapılan ticareti tamamen ele geçirmişti. 1546'daki Şap madenlerinin işletilmesi gibi imtiyazlar elde eden Venedik, Osmanlı limanlarına yün kumaş, işlemeli kadife, baharat, ipek, yün, pamuk ipliği, deri ve kimyevi maddeler götürüyordu (126).

İstanbul'un fethinden sonra (1453) boğazlar, Avrupalılara kapatılarak, Karadeniz ticaretinde bir Osmanlı tekeli kuruldu. Osmanlı yönetimi, ancak dost kabul ettiği Avrupa ülkelerinin ticaret gemilerinin Karadeniz'e çıkmasına izin veriyordu. Karadeniz'in kuzeyindeki alanların (Kefe, Akkerman gibi) denetimi sayesinde Osmanlılar XIX. yy'ın başlarına kadar Karadeniz ticareti üzerindeki tekellerini sürdürdüler. Karadeniz'i bir Osmanlı gölü olarak tutabildiler.

---

(124) Dalsar, s.410.

(125) Pamuk (1988), s.82.

(126) Tabakoğlu, s.385.

Osmanlı ekonomisinde duraklama XVI. yy'da başlamıştı (127). Ekonomideki duraklamanın başlıca nedenleri, ticaret yolunun değişmesi, Avrupa ülkelerinde ekonominin imalathane ve kooperasyon (işbirliği) aşamalarının tamamlanmaya başlanması, Osmanlıların kapitülasyonlarla yabancı ülkelere ayrıcalıklar tanınmasıdır. Bu ticaret ayrıcalıklarının en önemlileri yabancılara kendi bayrakları altında ticaret yapma serbestliğinin verilmesi, ticaret uyuşmazlıklarının çözümünün elçi ve konsolosluklara bırakılması, gümrük ayrıcalıklarının tanınması, haraç ve yağmadan korunmasıdır (128).

XVI. yy'dan önce Osmanlı ekonomisi için transit ticaretin çok önemli bir yeri vardı. Türkiye, Asya'dan getirttiği malları, Avrupa'da satan bir ülke idi.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Batı Avrupa ekonomileri uzun dönemli bir bunalım içine sürüklendiler. Pek çok ülkede üretimin ve nüfusun artış hızı yavaşlarken, işsizlik yaygınlaşmaya başladı. Bu dönemlerde devletlerin ulusal serveti, ülke içindeki altın ve gümüş miktarı ile özdeşleştiriliyordu. Merkantilist (korumacı) politika izleyen Avrupa devletleri bir yandan ihracatlarını arttırmaya, bir yandan da ithalatlarını sınırlamaya çalışmışlar, kendi ülkelerindeki üretim dallarını dış rekabetten korumayı amaçlayan politikalar izlemişlerdir. Böylece yerli üretim artırılırken işsizliğin baskısı da hafifletilmiş oluyordu.

Kısacası merkantilizm, Batı Avrupa'da yükselmekte olan yeni devletlerin güçlü ulusal ekonomiler oluşturmak için izledikleri politikaları yansıtıyordu. Osmanlı devleti ise, yalnızca XV ve XVI. yy'larda değil, XVII. ve XVIII. yy'larda da merkantilizmin tam kısıtçı politikalar izlemişti. Osmanlı'ların ticaret politikalarına egemen olan iki temel kaygı sarayın, ordunun ve donanmanın, ketlerin ve bir ölçüde de loncaların beslenme sorunlarının çözülmesi ve ekonomik gelir sağlaması idi.

Osmanlı yönetimi dış ticareti darlıkları ve kıtlıkları önlemenin, sarayın, ordunun ve kentli tüketicilerin gereksinimlerini karşılamamanın bir aracı olarak görmekteydi.

Bu nedenle de, merkantilistlerin yaptığı gibi dış alımı sınırlayıp, dış satımı desteklemek yerine Osmanlı yönetimleri bunun tam tersini yapmıştır. Dış alımı, her zaman desteklemiş dış satımı ise gerekli gördüklerinde ortaya darlıklar çıktığında sınırlamak yoluna gitmişlerdir.

---

(127) Ökçün (1970), s.5.

(128) Mühabat Kütükoğlu, *Osmanlı - İngiliz İktisadi Münasebetleri*, c.I, Ankara, 1974, s.20, vd.

(129) Öztuna, c.II, s.447.

Yabancı tüccarlar ve yabancı deniz filoları da hem mal getirdikleri, hem de devlete gümrük vergisi geliri sağladıkları için teşvik edilmişlerdi (130). Ülke içindeki üretimi dış rekabete karşı korumak ve desteklemek iş alanı yaratmak Osmalı yönetimleri için bir öncelik taşıymıyordu. Gerçi kentlerdeki loncaların varlıklarını sürdürmeleri devlet için önemli amaçtı. Ancak devlet, loncaları desteklemek amacıyla dış alımı sınırlamak yoluna da gitmemiş loncaları dış alım mallarının rekabetinden korumaya çalışmamıştı. Öte yandan XIX. yy'a kadar korumacılığın ciddi bir ekonomik politika konusu olarak gündeme gelmemesinin bir nedeni de 'Sanayi Devrimi' sonrasına kadar üretilmiş mallar satın almasının sınırlı kalmasıdır.

XIX. yy'a kadar, satın alınan üretilmiş mallar içinde en büyük payı pahalı ipekli ve yünlü kumaşlar diğer lüks tüketim malları almaktaydı. XIX. yy öncesinde bütün malların dış alımı Osmanlı loncalarını bunalıma sürükleyecek boyutlara ulaşmamıştır.

Merkantilizmle taban tabana zıt düşen bu öncelikleri ve uygulamaları dış ticarete uygulanan gümrük resimlerinden de izlemek olanaklıdır. Merkantilist Avrupa ülkelerinde dış alıma uygulanan gümrük vergileri daha yüksek düzeyde saptanırken dış satıma uyguladığı vergileri eş düzeyde tutmuştur. Örneğin Hollanda ve İngiltere ile yapılan ticarete bu vergiler % 3 düzeyinde kalmış, Fransa ile ticarete ise, dış alım ve ihracata XVII. yy sonlarına kadar % 5, daha sonraları % 3 gümrük vergisi uygulanmıştır. Tanzimat devrinde Osmanlı yönetiminin dış ticaret politikasının ne olduğu, çeşitli devletlerle imzaladığı ticaret anlaşmalarından kolaylıkla çıkartılabilir (131).

Osmanlı yönetimlerinin dış ticaret politikalarını yönlendiren bir başka öncelik de uluslararası ilişkilerde dost kazanmak arzusu ve kaygısı olmuştur. Bir başka deyişle, Osmanlı yönetimi dış ticareti, dış politikanın bir aracı olarak görmüştü. 1530'lu yıllarında Fransa ile imzalanmak üzere hazırlanan ancak imzalanmadan kalan ilk kapitülasyon anlaşmasında da bu düşüce çok belirgindi. Öte yandan dış ticaret sayesinde, imparatorlukta üretilmeyen pek çok mal Doğu veya Batı'dan getirilebiliyordu. Yine dış ticaret sayesinde Bursa, Selanik, Halep ve Şam gibi kentlerde dış pazarlar için üretim yapan zanaatlar canlanmış ve gelişmişti. Bunlara ek olarak devlet dış ve içi ticaretten gümrük geliri sağlanıyordu.

Osmanlı devleti için bölgeler arası ticaret büyük önem taşıyordu. Anadolu kentlerinin temel gereksinimleri büyük ölçüde de Karadeniz havalisinden ve Suriye'den karşılanmaktaydı.

XVII. ve XVIII. yy'larda imparatorluğun dış ticareti Doğu Avrupa - Doğu Akdeniz bölgesinde yoğunlaşmaktaydı. Asya'dan gelen ticaret yollarının okyanuslara kayması

---

(130) Pamuk (1988), s.89.

(131) Yusuf Kemal Tengirşek, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti", *Tanzimat*, İstanbul, 1940, s.282, vd.

Mısır'ı olumsuz etkilemişti. Ancak Mısır,devlet içindeki ticarete önemli bir yer tutmaya devam ediyor, Suriye ve Anadolu'ya hububat ve hammadde gönderiyordu.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Batı Avrupa'ya satılan mallar içinde, buğday ve diğer hububatlar, tiftik, pamuk ve ham ipek gibi tekstil dalında kullanılan hammaddeler ön sırayı alıyordu. Ayrıca XVIII. yy'da Balkanlar'dan tütün satımı önem kazanmıştı. Hammaddelerin yanısıra sınırlı miktarlarda pamuk ipliği, pamuklu bez ve kumaşlar, yünlü tekstil ürünleri gibi mallar da satılıyordu. Batı Avrupa'ya tarımsal mallar satımı kentlerin beslenmesinde ve loncalar için gerekli hammaddelerin sağlanmasında sorunlar yaratmaktaydı (132).

Bu güçlükler XVII. yy'ın sonlarına kadar yoğun bir biçimde sürdü. Devlet, ihracat yasakları koyarak darlıklarla mücadeleye çalıştı. Ancak yerel tüccarların faaliyetleri ve yaygınlaşan kaçakçılık karşısında yasaklamalar başarılı olmadı (133).

İç üretiminin sınırlı kaldığı, darlıkların baş gösterdiği dönemlerde devlet, belirli tarımsal malların satımını yasaklamayı sürdürdü.

Avrupa ülkelerinde ticaret ilişkileri sermaye ve teknoloji birikimi gelişerek sürerken Osmanlı Devleti'nde ise bu durum tam tersi olmuştur (134). Sürekli yenilgiyle sonuçlanan savaşlar, az olan sermaye birikimini tüketmişti. XIX. yy'a gelindiğinde Avrupa ülkeleri sanayi devrimlerini gerçekleştirmiş, ucuz ve kaliteli mal üretimine geçmişti.

Ülkede ekonomik durum da çok kötü olduğundan dış ticaret ve bütçe açıkları sürekli hale gelmiş ve dış ülkelere borçlanmalar başlamıştı. XIX. yy'ın başlarında üretim düzeyleri, sermaye birikimi ve teknolojik gelişme açısından, Osmanlı ekonomisinin durumunu en iyi yansıtacak kelime 'durgunluk'tur. XVIII. yy,'da ise, İzmir ve hinterlandı, Anadolu'nun Avrupa ile ticarete açılmış tek bölgesi durumundaydı (135). Balkanlarda ise Selanik, hububat, tütün ve pamuk satışıyla imparatorluğun en önemli dış satış limanı durumuna gelmişti.

Avrupa sermayesi spekülasyon ve politik amaçlarla Osmanlı ülkesine akın etmişti. Osmanlılarda bugünkü anlamda yabancı sermaye 1850'lerde yapılan dış borçlanmalarla birlikte görülmeye başlandı. Borçlanmalarla başlayan sermaye girişinden

---

(132) Yerasimos, c.II, s.58, vd.

(133) Çadırcı, s.118.

(134) Cihan Duru, *Atatürk Dönemi Maliye Politikası*, Ankara, (tarihsiz), s.107.

(135) Kurmuş, s.100, vd.

sonra, bankacılık sektöründe faaliyetgöstermek için yabancı sermaye gelmeye başladı (136). XIX. yy'da Osmanlı dış ticaretinin büyüme hızı, tüm Avrupa dış ticaretinin büyüme hızına oldukça yakındı. Osmanlı ve Avrupa dış satım artış oranlarının birbirine yakın oluşu, Osmanlı Devletinin XIX. yy'da dünya ekonomisinin içine güçlü bir şekilde çekildiğini göstermektedir (137). 1840 - 1873 yılları arası Osmanlı dış ticaretinin hızlı genişleme dönemleridir. 1879 - 1898 yılları arasındaki dünyadaki ekonomik buhran, Osmanlı ekonomisinde de görece bir durgunluk yaratmıştı. Borsalardaki kriz, Avrupa'dan sermaye transferinin ve bu arada Osmanlı dış borçlarına yatırılan fonların tümüyle kesilmesine yol açtı. 1881'de Düyun-u Umumiye yönetiminin kurulması ile Avrupa mali sermayesi Osmanlı ekonomisini denetimi altına almış oluyordu (138).

1898 - 1913 yılları arasında dış ticarete yeni bir genişleme görülmektedir. 1898 sonrasında Osmanlı dış ticaretinin daha hızlı genişlemesinin bir diğer nedeni de, yabancı sermaye tarafından inşa edilen demiryollarıdır. İzmir ve hinterlandına demiryolu yapılması satın alınan üretilmiş malların fiyatlarını düşürüp, satılan ürünlerinin fiyatlarını artırarak, kırsal alanlardaki ticaret düzeylerini önemli ölçüde değiştirmekteydi (139).

Osmanlı Devletinin dış satımında önemli yer tutan şunlardır (140):

MALLAR MİLYON (KURUŞ)

Tütün	264
Üzüm	179
Ham İpek	166
Fındık	91
Pamuk	90
Arpa	78
Tiftik	76
İpek kozası	75
Afyon	70
İncir	64
Halı	63
Maden	86

Görüldüğü gibi dış satım maddelerinin (halı ve maden hariç tamamı) işlenmiş tarım ürünlerinden oluşmaktadır.

(136) Duru, s.102.

(137) Pamuk (1984), s.91

(138) Çağlar Keyder, "Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi (1881-1914)", *Toplum ve Bilim*, Sayı 8, Ankara, 1979, s.18.

(139) Dış alım ve dış satım ile rakamlar Tablo 3'de gösterilmiştir.

(140) Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartlar Hakkında Bir Tattik*, Ankara, 1970, s.181, vd.

Osmanlı İmparatorluğunun dış alımında bulunduğu mallar ise şunlardı: Pamuklu, yünlü ve ipekli lüks kumaşlar, çinko, kibrit, kimyasal maddeler, kağıt ve cam ürünleri, makarna, bisküvi, şeker, kahve ve baharat gibi gıda maddeleri (141).

XIX. yy'ın ilk yarısında devletin başlattığı sanayileşme girişimlerinin hedefi ordunun ve devletin gereksinimlerini karşılamaktı. Çoğunluğu İstanbul ve çevresinde yünlü ve pamuklu dokuma fabrikaları, feshane, tophane ve demirdöküm haneleri kurdu. Hereke'deki dokuma fabrikası ile İzmir'deki kağıt fabrikası da aynı girişimlerin bir parçasıydı.

Ancak, ürettikleri mallar devlet tarafından satın alındığı ve böylece dış alım mallarının rekabetinden korundukları halde bu fabrikalar işlemedi.

Tanzimat dönemi reformlarıyla devletin loncalar üzerindeki denetimini sağlayan narh düzeni ve gedik uygulamalarına son verilince, loncaların tekelci konumları da ortadan kaldırılmış oldu. XIX. yy. boyunca, loncalar çevresinde örgütlenen zanaatlar özellikle tekstil gibi dış alım mallarının rekabeti ile karşı karşıya bulunan dallarda, sürekli olarak geriledi.

XIX. yy'da yerli üretime ve iç ticarete destek olabilecek bir gelişmede iç gümrüklerin kaldırılması olmuştu. 1874'de kara ticaretindeki iç gümrükler tümü ile kaldırıldı. İmparatorluk içinde deniz yolu ile yapılan ticarete uygulanan gümrükler ise ancak XX. yy. başlarında kaldırılmıştır. Böylece reform girişimleri ilk aşamalarından itibaren Avrupa devletlerine ve özellikle İngiltere'ye ekonominin dış ticarete ve yabancı sermayeye açılması doğrultusunda verilen ödümlerle el ele yürümüştür. Ancak, ekonomi dışı açıldıkça Avrupa sermayenin imparatorluk içindeki gücü artıyordu (142).

1856 yılında Islahat Fermanı ile yabancı sermaye yatırımlarına 1867 yılında da yabancıların İmparatorlukta toprak satın almalarına izin verilmekte idi. Ekonominin dışa açılması ve Osmanlı ekonomisinin Avrupa sermayesinin denetimi altına girmesi sürecindeki en önemli dönüm noktaları 1838 ticaret anlaşması, 1854'de başlatılan dış borçlanma süreci ve 1850'lerden itibaren demiryolları yapımı konusunda yabancı sermayeye verilen imtiyazlardır (143).

XVIII. yüzyılın sonlarında hatta XIX. yy'ın başlarında Osmanlı dış ticaretinin hacmi İmparatorluk içindeki toplam üretimin % 1 ya da % 2'sini aşmıyordu (144). Balkanlar, Anadolu, Suriye ve Mısır gibi geniş alanları kapsayan İmparatorlukun kendi

---

(141) Dış alım yapılan mallar tablo 4'de ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

(142) Kurmuş, s.19, vd.

(143) Kurmuş, s.37, vd.

(144) Pamuk (1988), s.202.

içindeki ticaret, dış ticaretten çok daha önemli gözükmekteydi. Osmanlı ekonomisi, gıda ve hammaddeler ihraç eden ve buna kırsılık üretilmiş mallar ve belirli gıda maddeleri satın alır duruma geldi.

Osmanlı dış satımının önemli bir özelliği de ürünlerin çeşitlilik göstermesi, hiç bir ürünün toplam dış satım içindeki payının % 12'yi aşmamasıdır. Dışa satımlar arasında önemli yer tutan tek ürün ise elde dokunan halı ve kilimlerdi.

Öte yandan, dış alımın yarından fazlası üretilmiş mallardan özellikle de pamuklu ve yünlü tekstil ürünlerinden oluşuyordu. XX. yy'ın başlarında gelindiğinde, kentlisiyle köylüsüyle, Anadolu ve İmparatorluk nüfusu yarısı dışardan satın alınan kumaş ya da pamuklu iplik kullanmaktaydı. Osmanlı ekonomisi, demiryolu malzemeleri, silah ve cephane, çeşitli makineler de satın alınmaktaydı. XX. yy. başlarında Osmanlı Devleti buğday, un ve pirinç satın almaktaydı. Tarıma dayalı bir ülkenin hububatta kendine yetrli olmamasının nedenlerinden biri de ülke içi ulaştırma ağının zayıflığıydı. Örneğin, deniz yoluyla Rusya'dan getirilen buğday, İstanbul pazarında, İç Anadolu'dangelen buğdaydan daha ucuz satılıyordu. Hububat satın alınmasının bir diğer nedeni ise, yürürlükte dış ticaret antlaşmalarının korumacı gümrük tarifelerini engellemesiydi.

XIX. yüzyıl Osmanlı Dış ticaretinin bir diğer özelliği de sanayileşmiş Avrupa ülkeleri arasında sürekli bir rekabete sahne olmasıdır. 1880'lerden itibaren Osmanlı dış ticaretine damgasını vuran bir gelişme Alman-İngiliz rekabeti ve Osmanlı dış ticaretinde Almanya'nın hızla artan payıdır. Osmanlı imparatorluğu, Almanya ile İngiltere ve bir ölçüde de Fransa arasındaki rekabetin en yoğun olduğu ve Alman bankalarının ve devletin desteği sayesinde Alman ticaret sermayesinin kazançlarının en belirgin olduğu alanlardan biri idi. Örneğin: Deutsche Bank, Anadolu ve Bağdat demiryollarının yapımı için gerekli finansmanı sağlayarak Anadolu'da, Alman Sanayi için yeni pazarlar ve hammadde kaynaklarının geliştirilmesine öncülük etmişti (145). İmparatorluğun değişik yörelerindeki kur dalgalanmalarının yarattığı belirsizlikler dış ticareti olumsuz etkilemekteydi. Bu nedenle Avupalı tüccarlar ve devlet temsilcileri para sisteminin belirli bir düzene kavuşturulması için baskı yapıyorlardı.

XIX. yüzyıl boyunca Anadolu'dan dış pazarlara tarımsal mallar ihracatında büyük bir artış görülmektedir. 1890'lardan itibaren Konya - İstanbul ve Ankara, Eskişehir demiryolu hatlarının devreye girmesiyle birlikte iç pazarlar için hububat üretiminde önemli artışlar oldu. XIX. yy. boyunca Anadolu'dan Avrupa ve Kuzey Amerika pazarlarına yapılan dış satım on kattan daha fazla artış göstermiştir. Satılan malların, % 90' dan fazlası, tütün, incir, üzüm, tiftik, afyon, fındık, zeytinyağı gibi tarımsal ürünlerden oluşuyordu.

---

(145) Pamuk (1988), s.205; Kumuş, s.40, vd. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, İstanbul, 1972.

Dış satıma yönelik mal üretimi esas olarak, Batı Anadolu, Marmara ve Doğu Karadeniz bölgeleriyle, Adana yöresinde yoğunlaşmıştı (145).

4. Avrupa Devletleriyle Yapılan Ticaret Anlaşması

Osmanlı yöneticileri iç ve dış ticareti, kentlerin ve özellikle başkent İstanbul'un sarayın, ordunun ve donanmanın beslenmesinin sağlanmasında ve bir ölçüde de loncaların hammadde gereksinimlerinin karşılanmasında, kapitülasyonları bir araç olarak görüyorlardı. Ayrıca devlet iç ve dış ticaretten gümrük gelirleri elde etmekteydi. Bu durumda Osmanlı yöneticileri, ticaretin her türlüşünden ve özellikle dış alımın desteklenmesinden yanaydılar. Buna karşılık iç piyasalarda darlıklar baş gösterdiğinde, devlet belirli malların dış satımını yasaklamaktan çekinmiyordu.

Dış ticarete kapitülasyon sistemi Osmanlılardan önce oluşmuştur. Anadolu Selçukluları, Beylikler, Memluklar, Bizans hep dış ticaret serbestisini sağlamak için bu yöntemi izlemiştir (146).

Osmanlı tarihinde ilk önemli ticaret imtiyazı II. Mehmed'in Venediklilere verdiği imtiyazlardır. Kanuni döneminde (1520-1566), 1535'de, Fransızlara bir takım imtiyazları verilmişti. 16 maddeden oluşan bu anlaşmanın esasları, ticaret serbestliği, deniz nakliyatı serbestliği, esaret, korsanlık, mal ve can güvenliği ile adli hükümler üzerinde toplanmaktaydı. Anlaşmaya göre, Fransız uyrukları arasında davalara, Fransız konsolosunun bakması kabul olunuyordu. 7. madde ile, ticaret ve ikamet serbestliği kefalet altına alınmıyordu. 15. maddeye göre de, Fransızlar 10 yıl vergiden muaf tutuluyorlardı. Anlaşma süresi iki hükümdarın yaşamları boyunca olacaktı. Fakat söz konusu ayrıcalıkları, yeni anlaşmalarla yenilenecek ve Fransızlar lehine genişleyecekti.

Osmanlı Devleti, erken dönemlerden başlayarak ticareti özendirmek amacıyla Avrupa ülkelerinin gemilerinin ve tüccarlarına ayrıcalıklar tanımaya başlamıştı (147).

XIV. ve XV. yüzyıllarda bu ayrıcalıklar Doğu Akdeniz ticaretini ellerinde tutan Venediklilere ve onlarla rekabet eden Ragusa, Cenova, Floransa gibi İtalyan kent devletlerinin yurttaşlarına verilmişti. XVII. yy'da Hindistan yolunun keşfiyle ticaret yolları, okyanuslara kaymaya başladı. Osmanlı yöneticileri, Avrupa tüccarlarını Doğu Akdenize çekebilmek için bu kapitülasyon ayrıcalıklarını yine bir araç olarak kullandılar. XVI. yy'da Hollanda, İngiltere, Avusturya, Prusya ve diğer

---

(145) Pamuk (1988), s.217.

(146) Tabakoğlu, s.40.

(147) Yalçın, s.286, vd.

ülkelerin yurttaşlarına ayrıcalıklar verilmesinin bir nedeni de buydu. Bu ayrıcalıkların esası şöyleydi (148).

1 - Osmanlı devleti, ayrıcalığın verildiği ülkenin tüccarlarının kendi topraklarına serbestçe gelip gitmelerine ve ticaret yapmalarına izin veriyordu.

2 - Tüccarların can ve mal güvenliği sağlanmaktaydı.

3 - Ölümleri halinde miraslar, ülkelerindeki varislerine gönderilecekti.

4 - Aralarındaki anlaşmazlıklar, kendi hukuk kurallarına göre çözümlenmekteydi.

Yerli tüccarlarla anlaşmazlıklarında ise osmanlı mahkemeleri yetkiliydi.

5 - Mallarını istedikleri yere satabilmekteydiler.

6 - Mallarını getirip götürdüklerinde genellikle % 2 - 5 gümrük vergisi ödeyip iç gümrüklerde vergi ödemeyeceklerdi.

7 - Getirdikleri paralar vergiden bağıştı.

Osmanlılar XVIII. yüzyılda da kapitülasyonlardan Batılılar, çıkar sağlamaya çalıştılsa da istem giderek kendi aleyhlerine işlemeye başlamıştı. Devlet zayıflayınca, Batılılar kapitülasyonların karakterinideğiştirerek Osmanlı ülkesinin hammadde alım ve mamül madde sürüm sahası olmasını sağlayıcı politikalar izlemeyi yoğunlaştırmışlardı.

Osmanlı devleti, bütün XIX. yy. boyunca özellikle Tanzimat döneminde, bunlardan kurtulma çarelerini aradı. Fakat dış borçlanmalar nedeniyle her seferinde bütün yabancı devletleri karşısında buldu (149). Kapitülasyonların ülkeye verdiği zararlar devletin ileri gelenlerinin dikkatini çekiyordu. Bütün sakıncalarına ve ülkeye verdiği zararlara rağmen kapitülasyonları kaldırmayı başaramadı.

1820'lerden I. Dünya Savaşı'na kadar geçen yaklaşık yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa ile olan ticareti hızla genişledi. Osmanlı ekonomisinin sanayileşmiş, Avrupa ülkeleriyle olan bağları giderek güçlendi. Osmanlı İmparatorluğu tarımsal mallar üretiminde ve satımında uzmanlaşan, buna karşılık üretilmiş mallar satın alan bir ülke durumuna geldi. 1838 ile 1841 yılları arasında Osmanlı hükümeti önce İstanbul'da Balta Limanı'nda İngiltere ile daha sonra da diğer Avrupa devletleriyle bir dizi ticaret anlaşması imzaladı.

1838 yılında İngiltere ile imazalan Balta Limanı Ticaret sözleşmesi Osmanlı devletinin tam bağımsızlığını ortadan kaldırarak yarı sömürgeleşmesine yol açan önemli bir dönüm noktasıdır (150). İngilizler, yabancı tüccarların Osmanlı topraklarında iç ticaret yapmasına engel olan kanunlarımızdan şikayetçi durumdaydı. Yabancı tüccar, malını Osmanlılara satmakta, ülkedeki dağılım ve satımı ise yerli tüccarların aracılığı yapılmaktaydı (151). İngilizler, Osmanlı ticaretinde kendilerine ters

---

(148) Tabakoğlu, s.402.

(149) Duru, s.100, vd.

(150) Cem, s.253; Avcıoğlu, s.50, vd.

(151) Cem, s.230.

gelen hükümlerin kaldırılması için 1833'den beri İngiltere Dış İşleri Bakanı Parlmeston'un çabalarıyla değiştirmeye çalıştılar. 1838 Ticaret Anlaşmasının ve onu izleyen liberalizm döneminin ilk sonucu, Avrupa mallarının Osmanlı pazarlarını doldurması, Batı tüccarların Osmanlı ülkesine üşüşmesi olmuştur.

1838 Ticaret Sözleşmesi ve daha sonraki ticaret sözleşmelerinin (152) imzalanmasıyla Avrupa'luların kurtuldukları önemli sınırlamalar şunlardı.

a - Yed-i Vahit (Tekel) Yönetimi: Osmanlı Devleti bazı malların alım satımını tekel altında tutarak bu malların fiyatlarında artış ve azalmaların önüne geçmeye çalışıyordu. Yapılan anlaşmalarla yed-i vahit yöntemi kaldırılarak Avrupa tüccarının işlenmiş ya da işlenmemiş tarım ürünlerini ve sanayi mallarını diledikleri gibi alıp satabilmesi sağlanmıştı (153).

b - Ticaret Yasakları : Osmanlı Devleti, hububat, pamuk ipek, yün ve bakır gibi hammaddelerin dış satımını gerektiğinde yasaklayabiliyordu. Ancak, Avrupa'da hızla gelişen kapitalizmin bu maddelere gereksinimi vardı. İstedikleri hammaddeleri diledikleri gibi sağlayamamak, Avrupa ülkeleri için önemli bir sorundu. 1838 ve onu izleyen ticaret sözleşmeleriyle bu yasak kaldırılıyor, Avrupalı Osmanlı topraklarında diledikleri gibi ticaret yababilme hakkına kavuşuyorlardı. Ticaret yasaklarının kaldırılması Osmanlı topraklarının Avrupa kapitalizminin açık pazarı durumuna gelmesine yol açmıştı.

c - İç Gümrükler : Osmanlı Devletinin kendi topraklarında uyguladığı iç gümrükle, Avrupa mallarına da uygulanıyordu. Bu durum Avrupa Devletlerinin işine gelmiyor, Avrupalılar bu gümrüklerin kaldırılarak malların her yerde aynı fiyatla satılmasını istiyorlardı. Yapılan ticaret antlaşmalarıyla iç gümrükler yabancılar için tümüyle kaldırıldı (154).

d - Dış satım Gümrükleri : Tanzimat Döneminde maliye ve gümrüklerin yeniden düzenlenmesi ile dış satım mallarından %12, dış alım mallarından % 5, transit mallardan % 3 gümrük resmi alınmaya başlandı. Böylece Avrupalılar yüksek dış satım gümrüklerinden kurtulmuş oluyordu. 1838 öncesi Osmanlı Devleti, yün ve ipekten % 5-21, hububat ve zeytinyağından %33, diğer dış satım mallarından % 10-15 oranında gümrük resmi alıyordu (155).

---

(152) Sözleşmeler 1838 yılında Fransa, 1839'da Sardunya, İspanya; 1840'da Hollanda Belçika, Prusya; 1841'de İsveç, Danimarka; 1846 Rusya İmzaladı.

(153) A. Haluk Ülman, *Birinci Dünya Savaşına Giden Yol*, Ankara, 1972, s.63.

(154) Kütükoğlu (1974), s.99, vd.

(155) Gündüz Ökçün, "Edirne Anlaşması", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, (8 - 10 Haziran 1973), H.Ü. Yayınları, Ankara, 1975, s.368.

e - Tezkere Yönetimi : Osmanlı Devleti, yabancı tüccarların, Osmanlı topraklarında yerli ürün satın alabilmelerini izne ve ruhsata bağlamıştı. Avrupalılar harcamaya ve zaman kaybına yol açan bu yöntemden kurtulmak istiyorlardı. Yapılan Antlaşmalar Avrupa tüccarlarına bu olanağı sağladı.

Anlaşmanın önemi, Osmanlı Devletinin Bağımsız dış ticaret politikaları izleyebilme hakkından bir daha geri dönmek üzere vazgeçmesinde yatmaktadır (156).

29 Nisan 1861 tarihinde Fransa ile yapılan ticaret anlaşmasıyla kapitülasyonlar bakımından yeni bir dönem başlamıştır. Bu anlaşmayla, 1838 anlaşmalarının kapitülasyon niteliğindeki hükümleri tamamen korunuyor, ayrıca bir takım yeni ayrıcalıklar veriliyordu.

1861 Anlaşmasında yer alan önemli yenilikler şunlardı :

- Dış satım resmi % 12'den, % 8'e indiriliyordu. Her yıl yapılacak % 1'lik indirimlerle resim oranının 7 yıl sonra % 1'de sabit kalması hükmüne bağlanıyordu.
- Dış alım resmi % 5'ten, % 8'e çıkarılıyordu, dış alım malı 6 ay içinde satılmadan yeniden yabancı ülkelere çıkarılacak olursa bu mal transit malı sayılacak ve alınan dış alım resminin % 7'lik bölümü geri verilecekti.
- Transit resmi % 2 olarak belirleniyor ve 8 yıl içinde %1'de sabit tutulmak koşulu getiriyordu.
- Tuz, tütün, silah, top, tüfek ve her türlü savaş araç ve gereçlerinin Osmanlı topraklarına sokulması yasaklanıyordu.
- Boğazlardan Fransız ticaret gemileriyle geçirilecek ticaret eşyasından hiçbir gümrük resmi alınmayacaktı (157).

Bu anlaşmada yer alan tüm hükümler daha sonra diğer ülkelerle yapılan anlaşmalarda da kabul edilmişti. Fransa ile yapılan 1861 anlaşmasından sonra aynı yıl İtalya, İngiltere ve Belçika, 1862'de Rusya, A.B.D., İsveç, İspanya, Danimarka, Prusya, Hollanda ve Avusturya; 1866'da Meksika, 1868'de Portekiz devletleri de yapılan anlaşmalarla yukarıda belirtilen ayrıcalıklara kavuşmuşlardır.

Osmanlı Devleti, Fransa ile yapılan 1861 ticaret anlaşmasının 17. maddesinde yer alan 28 yıllık süre sona erince bu anlaşmayı ve diğer ülkelerle yapılan anlaşmaları yenilemedi. Ancak, gümrük tarifelerinin yeniden düzenlenmesi amacıyla uluslararası bir komisyon oluşturulması için 5 Temmuz 1890 tarihinde bir sözleşme imzalandı.

Bu sözleşmeye dayanarak, gümrük tarifelerinde azı yenilikler getirildi. Bu yenilikler şunlardı :

- Dış satım ve transit resimleri kaldırıldı.
- Dışardan alınan mallar sanayide kullanılmak üzere hammadde ve tüketim malı olarak ikiye ayrıldı. Bu mallara değişik oranda gümrük vergisi konuldu.

Kapitülasyonlar, Avrupa ülkelerine, ekonomik ve mali üstünlük sağlamak yanında

---

(156) Pamuk (1988), s.201.

(157) Karal, s.260; Mantran, s.143, vd.

Osmanlı Devletinin iç işlerine karışma olanağı daseğlanmıştı. Osmanlı topraklarında rahatça yatırım yapma şansını elde etmiş, demiryolları, madenler, limanlar ve elektrik, havagazı, su işletmeleri tümüyle Avrupa şirketlerince işletilmiştir (158). Önceleri, Avrupa ülkelerine bir 'lütuf' olarak verilen kapitülasyonlar zamanla Osmanlı Devletinin çöküşünü hızlandıran önemli bir etken durumuna gelmiştir. Osmanlı vatandaşının kendi karasularında gemi işletmeciliği ve kabotaj hakkı da bulunmuşordu. Deniz avcılığı tamamen yabancıların elindeydi.

Osmanlı hükümeti, I. Dünya Savaşı'nın çıkmasından yararlanarak Eylül 1914'de kapitülasyonları kaldırmak istedi (159). Ancak bu Avusturya ve özellikle de Almanya tarafından engellendi. Kapitülasyonlar, Lozan Barışı (1923) ile kalkmıştır.

5. Dünya Ülkeri ile Yapılan Ticaret

a-) Osmanlı - İngiltere Ticareti

Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında ticaret ilişkileri XIX. yy'ın II. yarısından itibaren büyük bir hızla gelişti. Batı Anadolu bölgesi, İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticaretin en yoğun olduğu bölgelerden biriydi. Kökü çok eskilere giden iç ve dış ticaret sayesinde, bölgede, para - meta ilişkileri, İmparatorluğun diğer bölgelerine göre daha gelişmiş görünümdeydi. Ekilebilir, verimli toprakların geniş bir alan kapladığı, Batı Anadolu, İmparatorluğun diğer kentleri ve dış dünya ile olan ilişkilerini fırtınalara kapalı bir limana sahip olan İzmir aracılığıyla yürütüyordu. 1581 yılında kraliçe Elizabeth I. tarafından verilen bir imtiyazla, 'Levent şirketi' kuruldu (160).

İstanbul, Halep ve İzmir'de olmak üzere üç önemli merkeze sahip olan Levent şirketi, İngiltere ve İngiliz sömürgelerinin Osmanlı İmparatorluğu ile yaptığı bütün ticareti tekeline almıştı. şirket üyesi olmayan tüccarların Doğu Akdeniz ile ticaret yapmaları kesin olarak yasaklandığı gibi üye tüccarların ticareti de şirket yönetim kurul tarafından sıkı bir biçimde denetleniyordu.

şirketin imtiyazının geri alınması yolundaki baskılar 1820 yılında iyice yoğunlaştı. İngiliz Parlementosu, şirketin imtiyazını uzatmayınca, şirket kendini 1825 yılında feshetti. Türkiye'deki İngiliz tüccarları, şirketten boşalan yeri doldurmak için, aile şirketleri kurdular ve İngiltere'nin Osmanlı ülkesi ile olan ticaretini ele geçirdiler.

XIX. yy'ın ilk çeyreğine kadar Türkiye'nin mamül madde gereksinimlerini

---

(158) Kurmuş, s.15, vd.

(159) Duru, s.102.

(160) Kurmuş, s.16.

karşılamanın Fransa, Avusturya ve İsveç artık İngiltere'nin ucuz malları ile rekabet edemedikleri için, İngiltere, Türkiye pazarında hemen hemen tek başına kaldı.

1827 - 1838 yılları arasında Türkiye'nin, İngiltere'den ithalatının % 100 arttığı görülmektedir (161). Her ne kadar 1838 Anlaşması, Türkiye'ye giren mallar üzerindeki gümrük vergisini % 5 yükselttiyse de aynı anlaşmalara göre bütün iç gümrükler ve tekeller kaldırıldı (162). İngiliz ekonomisinde gerçekleştirilen sanayi devrimi ile dünya yeni bir döneme girerken İngiltere'nin dış ticaretindeki büyüme hızlandı. Osmanlı Devleti de İngiliz malları için önemli bir pazar durumundaydı.

Bu dönemde İngiltere'den dış alım yapılan malların ortalama % 91'ini pamuklu mamüller, demir ve çelik, şeker, kömür ve yünlülük mamüller oluşturuyordu. Ayrıca İngiliz sömürgelerinden biber, kahve, çay gibi ürünler de alınmaktaydı (163). Bunların arasında pamuklu mamüller ortalama % 80 ile en büyük paya sahipti. Sonra % 4.3 ile şeker, % 3.8 ile demir ve çelik ve % 2.4 ile yünlülük mamüller geliyordu.

Türkiye'nin İngiltere'ye olan dış satımı ise tümüyle tarımsal ürünler ve hammaddelerden oluşuyordu. Türkiye'nin dış satım mallarının başlıcaları ise şunlardı: ham ipek, yün, pamuk, yağlı maddeler, hububat, afyon, üzüm, incir ve tiftik (164). Örneğin 1840 ve 1850 yılları arasında Türkiye İngiltere'nin toplam kök boya dış alımının % 65'ini ve toplam palamut dış alımının % 85'ini, 1817'den, 1850'ye kadar İngiltere'nin ham ipek dış alımının : 8.9'unu sağlıyordu (165).

Osmanlı - İngiliz ticaret ilişkilerindeki bu artışların nedenleri şunlardı: İngiltere, Osmanlı ülkesinin ticaret şehirlerinde (İstanbul, İzmir, Beyrut) kredi kurumları açtı. Ayrıca bu önemli limanlarla, Londra, Liverpool gibi İngiliz liman kentleri arasında buharlı gemiler işlemeye başladı (166).

b-) Osmanlı - Fransız Ticareti

Osmanlı İmparatorluğu ile sıkı ticaret ilişkileri olan bir başka devlet de Fransa idi. Bu ülkeye ham ipek, hububat, yağlı maddeler, yün, pamuk, tütün yaprağı, afyon, ceviz ve benzeri ürünler satılıyor, karşılığında, pamuklu ve yünlülük kumaşlar işlenmiş deriler, kağıt, cam, mobilya, züccaciye gibi mallar alıyordu (167).

---

(161) Kurmuş, s.25; Pamuk (1983), s.28, vd. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ek.1.

(162) Yahya Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi (1927-1950)*, Ankara, 1986, s.63, vd.

(163) Ayrıntılı bilgi için bkz. Ek.2.

(164) Karal, c. VI, s.257; Tezel, s.67; Kütükoğlu (1974), c.II, s.113.

(165) Kurmuş, s.26; Çadırcı, s.355.

(166) Nikofoi İorga, *Osmanlı Tarihi*, (Çev. B.S. Baykal), Ankara, 1948, c.V, s.446; Karal, c. V, s.257; Çadırcı, s.355.

(167) Karal, c. VI, s.258; Çadırcı, s.355.

Hububat ve pamuk, satılan malların başında geliyordu. Osmanlı İmparatorluğundan Fransa'ya dış satım 1846'da 52.867.739 Frank, 1857'de 110.422.889 ve 1862'de 137.861.710 Frank'ı bulmuştur.

Fransa'dan yapılan dış alım ise : 1846'da 24.989.000, 1857'de 83.131.141 ve 1862'de de 114.316.142 Frank tutmuştur (168).

Özellikle tarımda modernleşme çabalarında Fransız, uzman ve teknisyenlerinden yararlanılıyor, pamuk ekiminde bu uzmanların önerileri doğrultusunda büyük artış sağlanıyordu. İpekçilik alanında da yeni yöntemler Fransa'dan öğreniliyordu.

Osmanlı - Avusturya ve Osmanlı - Rus ticaret ilişkileri bu dönemde, önemli bir gelişme göstermemiştir. 1846 tarihlerinde Osmanlı Devleti, Avusturya'ya 42.600.000. Frank değerinde mal satmasına karşılık ancak 26.153.000 Frank değerinde eşya satın almakta idi (169). Avusturya kendi mallarından başka orta ve kuzey Avrupa ülkelerinin ürünlerini de Osmanlı Devletine aktaran bir merkez görünümünde idi. Hırdavat, züccaciye ürünleri, ipekli ve diğer kumaşlar bu ülkelerden alınmaktaydı.

Rusya'dan alınan başlıca maddeler : Tereyağı, içyağı, havyar, katran, yelken bezi, demir ve kürk idi. Rusya'ya satılan mallar ise : zeytinyağı, sabun, pamuk ipliği, kuru yemiş, dokunmuş kumaştan oluşuyordu.

Osmanlı Devleti ayrıca, Hollanda ve Belçika'dan şeker, kahve, yünüler, bakır, çivi, demir, kösele, İran'dan şal, halı, tümbeki, mücevherler, İsviçre'den saat, kağıt, Amerika'dan da kahve satın almaktaydı (170).

IV.BÖLÜM

TÜCCAR SINIFI

XIX. yy. başlarında Osmanlı ekonomisi geleneksel yapısını sürdürmekteydi. İç ve dış ticaret denetim ve gözetiminde belirli kurallar çerçevesinde yapılmakta, esnaf loncaları aracılığıyla üretim ve tüketim denetlenmekteydi.

Fransız ihtilali (1789) öncesinden Osmanlı - Fransız ilişkileri oldukça iyi idi. Ancak, Napolyan'un Mısır'ı işgalişle dış ticarete, İngiltere öne geçmişti (171). 1792 yılında bu ülkeyle olan ticaret hacmi en yüksek düzeye ulaşmıştı. Doğu ülkeleriyle yapılan ticaret önemini yitirmişti. XIX. yy'ın ilk yarısında Osmanlı dış satımının üçte biri İngiltere'ye yapılmaktaydı (172). Klasik ticaret yollarının değişmesiyle, Avrupa Devletlerinin satın aldıkları ürünler ve mallar da eskisi kadar aranmamaktaydı.

---

(168) Karal, s.258.

(169) Karal, s.259.

(170) Karal, s.260.

(171) Karal, c. V, s.22, vd.

(172) Tezel, s.64, vd.

Hint ve İnan pazarlarını ele geçiren Avrupa'lı tüccarlar doğrudan deniz yoluyla gereksinimlerini kolaylıkla sağlıyorlardı. Osmanlı tüccar grubunun bunlarla rekabete girişmesi söz konusu değildi. Kapitülasyonlarla yabancı ülke tüccarlarına sağlanan kolaylıklar, sermaye yokluğu ve bilgi yetersizliği can ve mal güvenliğinin yeterince sağlanmaması gibi etkenlerle Osmanlı uyruğu güçlü bir tüccar sınıfı oluşmamıştı. XIX. yüzyılın başında çağunu gayrimüslimlerin oluşturduğu taccara 'Beratlı Tüccar' deniliyordu (173).

Müstemin tüccar, ticaret anlaşmaları ile elde ettiği kolaylıklardan rahatlıkla yararlanıyordu. Özellikle başlangıçta % 5'e varan bir gümrük öderlerken, zamanla oranın % 3'e inmesi ve benzeri başka kolaylıklar yüzünden 'beratlı tüccar'ın bir kısmı uyruk değiştirerek ticaret yapmayı daha karlı görüyordu. Önceleri Avrupa ülkelerinin konsoloslukları, Rum, Ermeni ve Yahudi beratlı tüccarları tercüman olarak gösteriyor ve kendilerine birer berat veriyordu. 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması ile Avrupa devletleri Osmanlı ülkesindeki Hristiyan azınlıklar üzerinde haklar elde edince bu himaye yaygınlaştırıldı (174). Örneğin : İzmir'deki İngiliz ticaret evleri, çalışmalarını, Rum, Ermeni ve Yahudi komisyoncular aracılığıyla yürütüyorlardı (175).

Gümrük gelirlerinin toplanmasında da yolsuzluklar oluşuyor, yerli - yabancı tüccarın şikayetleri gün geçtikçe artıyordu. III. Selim her alanda düzenlemeler yaparken ticarete de eğilmişti. Devlet adamlarını ticaret gemileri satın almalarını önermiş, yerli malı kullandırılmasını emretmiştir (176). Bunun yanısıra 1802 yılından itibaren Akdeniz kıyı sahillerinden başlayarak dış ülkelere konsolosluklar açılmaya başlandı. Müstemin tüccara tanınan bütün kolaylıklardan yararlanmak koşulu ile Avrupa ticaretin ile uğraşacak Osmanlı uyruğu gayrimüslim tüccaraa yeni olanaklar verildi.

Bunlar 'Avrupa Tüccarı' ünvanıyla iş yapacaklardı. Bundan böyle, müstemin tüccarlar gibi dış alım ve dış satımda sadece % 3 gümrük ödemeleri yeterli olacaktı. Kılık kıyafetlerine karışılmaması, dilerse ikişer 'hizmetkar' kullanabilecekleri, kendilerine ve hizmetkarlarına süresiz seyahat izni verileceği alınan kararlardan (177).

1806 yılında bu kolaylıklar Hint - İnan ve doğu ticareti ile uğraşacak tüccara da tanındı. Bu önlemlere karşın dış ticarete Osmanlı uyruğu gayrimüslim tüccar, İngiltere ve Rusya gibi devletlerin tüccarlarıyla Osmanlı üreticisi arasında üreticilik yapmaktan pek öteye

---

(173) Çadircı, s.7.

(174) Pamuk (1988), s.182; Çadircı, s.7.

(175) Kurmuş, s.18.

(176) Avcioğlu, s.53.

(177) Lewis, s.448.

gidemediler. Elde ettikleri ayrıcalıkları yerli müslüman tüccar aleyhine kullanmaya, onlara yeni bir rakip olmaya başladılar.

Kapitülasyonların kendilerine sağladıkları tüm ayrıcalıkları kullanan Avrupa'lı tüccar da benzeri bir aracılık ağını kurmaya, liman kentlerinden içerilere nüfuz etmeye çalıştılar (178). Ancak bu çabalar, yerel ilişkileri daha güçlü olan gayrimüslim tüccarların direnişi ile karşılaştı. Avrupalılar azınlık tüccarlarını yerlerinden söküp atamadılar. Küçük ticaret, bankacılık, sanayi ve kıyı ticareti hemen hemen Rum, Ermeni ve Yahudilerin elindeydi. Yahudiler daha çok parasal şilerle uğraşırken en ücra köşelerdeki bakkal dükkanları bile Rum'ların veya Ermenilerin kontrolü altında idi. Rum'lar aynı zamanda sokak saticılığından nalbantlığa değirmencilikten kahveciliğe kadar her tür işle uğraşıyordu. Avrupa'lılar azınlık tüccarlarını yerlerinden söküp atamayınca işbirliği yapmak zorunda kaldılar.

Bu işbirliği çerçevesinde Avrupa'lı tüccarlar liman kentlerinde kurdukları ticaret evleri aracılığıyla dış bağlantıları örgütlerken, azınlık tüccarlar da yerel üsurlarla olan ilişkilerini kullanarak hem dış alım mallarının pazarlanmasını, hem de dış satım ürünlerinin liman kentlerine aktarılmasını sağlıyorlardı.

Beratlı tercüman olan gayrimüslim tebaası reaya böylelikle, kapitülasyonların müstemin tüccar ve elçilik üyelerine verdiği hak ve ayrıcalıklara sahip oluyordu. Bunlar, herşeyden önce haraç ve cizye vergilerini vermekten kurtuluyorlardı (179). Kısaca, beratı olan reayalıktan özel ve ayrıcalıklı bir statüye kavuşuyordu.

Bu dönemde müslüman tüccarlar iç ticaretle uğraşmaktaydı. Gittikçe esnaflaşıyordu. İçlerinde büyük ticaret denebilecek ticaret yapanlar, kapan tüccarları ve toptancıları. Gayri müslim tebaanın ayrıcalıklı bir tüccar sınıfı haline getirilmesi, kısa bir süre sonra, müslüman tüccarların haklı şikayetlerine neden olmuştu. Çünkü bu kez müslüman tüccarlar haksız rekabet karşısında kalıyorlardı. II. Mahmut bunları korumak amacıyla önlemler almış, kendilerine 'Hayriye Tüccarı' ünvanı verilerek, dış ticaret yapmak koşuluyla aynen Avrupa tüccarı gibi kolaylıklar gösterilmiştir (180). Hayırlı olma dileğinin bir ifadesi olarak bunlar 'Hayriye Tüccarı' denilmiştir.

Bu dönemde Osmanlı dış ticareti kapitülasyonlarla sağlanan kolaylıklardan fazlası ile yararlanan yabancı uyruklu tüccarların elinde idi. 'Müstemin'denilen Avrupa'lı

---

(178) Pamuk (1988), s.181; Kurmuş, s.18, vd.

(179) Cengiz Orhonlu, "Tercüman", *İ.A.*, c.VII, İstanbul, 1971, s.180, vd. Ayrıca bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1971.

(180) Lewis, s.449.

tüccarların sahip olduğu seyahat, gümrük, yargılama kolaylıkları XVIII. yy'a gelindiğinde bunları büsbütün ayrıcalıklı bir zümre haline getiriyordu. Çeşitli tarihlerde yapılan anlaşmalar ve değişikliklerle kendilerine tanınan kolaylıklar artırılmış belli başlı liman kentleri ile, ticaret merkezlerinde ülkelerinin konsoloslukları ile işbirliği yaparak Osmanlı iç ticaretine el atmaya başlamışlardı. Ticaret ilişkilerinde kendilerine yardımcı olmak üzere Osmanlı uyruğu müslüman olmayan ve dillerini bilenlerden bazılarını 'Tercüman' olarak yanlarına almışlar, kendilerine sağlanan kolaylıkların tercümanlarına da tanınması için Osmanlı yönetiminden, padişahlardan 'Berat'lar almışlardır (181).

Beratlı tercüman olan Osmanlı, Rum ve Ermenileri zamanla bu görevin sağladığı kolaylıklardan yararlanarak iç ticareti tamamen ele geçirmeye, müslüman tacir ve halktan satın aldıklarını, bağlı oldukları müstem tüccara devrederek büyük kazançlar elde etmeye başlamışlardı. Öte yandan XVIII. yy'ın başlarından itibaren içi ticaret yapma yetkisine sahip beratlı Osmanlı uyruğu tüccarlarından bazıları, Avrupalı müstem tüccara tanınan kolaylıkların tümünden yararlanmak için yeni bir yonteme başvurmaya yabancı devletlerin uyruğuna geçmeye çalışmışlardı (182). Büyük paralar karşılığında İstanbul'daki elçiler bunları himayeleri altına almışlar, tercüman veya yardımcı adı altında kendilerine ticari kolaylıklar sağlamışlardı. Böylece çoğu zaman dil bilmek şöyle dursun, himayesine girdikleri elçiliğe bile uğramadan, kendi şilerini sürdürüyorlardı.

Cevdet Paşa, 1730 tarihinde bazı elçiliklere bağlı 219 tercümanın bulunduğunu yazmaktadır (183). Bu tercümanların elçiliklere dağılımı ise şöyledir :

	İstanbul'da	Taşra'da	Toplam
Fransa	13	39	52
İngiltere	16	34	50
Hollanda	9	23	32
Venedik	-	12	12
İsveç	7	17	24
Sicilya	9	12	21
Nemçe	-	17	17
Danimarka	3	1	4
Dubrovnik	3	4	7

219

Öte yanda bazı elçiler ticaretayapan müslüman olmayan Osmanlı, uyruğu kimseleri beratlı tercümanlık dışında Patente denilen belgeyi vererek korumalarına alıyorlardı.

(181) Tercümanlık beratına ait bir örnek için Bkz. Ek.3.

(182) Bağış, s.29, vd.

(183) Ahmet Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul, 1309, c.VI, s.103, vd.

Böylelerini vatandaşı gibi göstererek ticari ayrıcalıklardan yararlanmalarını sağlıyordu. Özellikle Rus elçilerinin bu yöneme sık sık başvurdukları anlaşılmaktadır (184).

Osmanlı yönetimi XVIII. yy'ın ilk çeyreğinden başlayarak yabancı uyruğuna geçmeye başlayan berat elde ederek tercümanlık adı altında iç ticaretle uğraşan tüccarlarla ilgilenmeye başlamış, bunların yasa dışı kendilerine tanınandan daha fazla olanaklarla devlet aleyhine işlere girmelerini önlemeye çalışmıştır. III. Ahmet ve III. Mustafa beratlı tercümanlığın kötüye kullanılmaması için çaba göstermişlerdi. Ancak olumlu bir gelişme sağlanamamıştır. 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan sonra Avusturya ve Rusya, Eflak ve Buğdan'ı egemenliklerine almak için çabalarını yoğunlaştırırken tüccar ve esnafı himayelerine almak isteyen herkese 'Patente' vermeye başlamıştı. Ayrıca Karadeniz ve Akdeniz'de ticaret yapan Rum gemileri, vergilerden kurtulmak için Rus bayrağı altında faaliyet göstermeyi tercih ediyorlardı. I. Abdülhamit durumun gün geçtikçe kötüye gittiğini görmüş, gerekli uyarılarda bulunmuştu. Beratlı tercüman olanların esnaflık, tüccarlık gibi işlerin yanı sıra, yönetici olmak için çaba gösterdikleri bunun da kurul düzeni bozduğunu, bu işe bir an önce son vermek gerektiğini emrediyordu.

Özellikle Rusya'nın hiç bir ticaret amacı olmaksızın Ege denizi adalarında konsolosluk açarak, Rum reayayı kışkırtması dikkatlerden kaçmıyor, bunu önüne geçilmesi için yapılan başvurular ise Rusya tarafından gerçek dışı diye reddediliyordu (185).

III. Selim, Osmanlı ekonomisini ele aldığı anda öncelikle ticaret üzerinde durmuş, müstemin ve beratlı tüccara tanınan hakların ülke çıkarlarıyla ters düştüğünü gördüğünden yeni önlemler almaya başlamıştır. Öncelikle Avrupa'lı devletlerin kendi tüccarlarına tanınan kolaylıkları türlü yollarla kötüye kullanarak anlaşmalara aykırı biçimde Osmanlı uyruğu müslüman olmayan kimseleri, tercüman, konsolos vekili göstererek iç ticaret yaptırımları konusu üzerinde ısrarla durmuştu. Ayrıca müstemin tüccarın Osmanlı toprakları üzerinde mülk edinmeleri ve arazi satın almaları olanağının olmadığı, ancak buna uyulmayarak, dükkan ve diğer emlakın satın alınarak kiliselere vakf edildiği de görülmekteydi. Bunlarla evlenen reaya kızlardan doğan çocukların reaya sayılmaları gerekirken 'Biz müstemin olduk' deyip vergi ödemek istemedikleri anlaşılmakta idi (186).

---

(184) Elçilikler hk'da Ayrıntılı bilgi için bkz.; Ercüment Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri (1793-1821)*, Ankara, 1968.

(185) Bağış, s.37, vd.

(186) Bağış, s.42.

Soruna çözüm getirmek için çıkarılan emirler ve alınan yüzeysel önlemler sonuçsuz kalıyordu. 1802 yılına gelindiğinde yasaklamalarla Osmanlı uyruğu mmmüslüman olmayanları yabancı ülkelerin tüccarıyla işbirliğine gitmelerinin önlenemeyeceğini iyice anlamıştı. Konuya yeni bir yaklaşımla bakan III. Selim ve devlet adamları, dış ilişkilerde düzenlemelere giderken, ticaret konusunu yeniden gündeme getirdi. Akdeniz

kıyı kentlerinden başlamak üzere konsolosluklar kurulmaya başlandı. Müslüman olmayan Osmanlı uyruğu kimselerden konsoloslar atandı. Avrupa başkentlerine elçiler gönderilmeye başlandı. Müstemin tüccarın iç ticaretle uğraşmasının önlenmesi için ilgili devletlerle görüşmeler ve yazışmalar sürdürüldü. Bunların iç ticarete uyulması zorunlu kurallara göre davranmaları istendi.

Temmuz 1802'den başlanarak iç piyasaya giren müstemin tüccardan iç gümrük alınacağı her tarafa bildirildi. Daha önemlisi, bu döneme kadar gerek Osmanlı padişahlarından berat alarak gerekse yabancı devletlerin himayesine geçerek ticaret yapan Osmanlı uyruğu Müslüman olmayan ve sayılar gittikçe artan tüccara yeni olanakların tanınmasıdır (187).

Avrupa tüccarı olmak isteyenlere verilen beratlarla böyle bir tüccar sınıfına neden gerek duyulduğu, ayrıcalıklarının neler olduğu ayrıntıları ile belirtilmiştir. Bu beratlarla belirtildiğine göre, Avrupa, Acem ve Hindistan ticaretiyle uğraşmak isteyen Müslüman olmayan Osmanlı uyruğu tüccarlara bundan böyle 'Avrupa Tüccarı' denilmesi uygun görülmüştür. Bu ünvanı almak isteyenler, bir dilekçe ile Divan-ı Hümayun

Beylikçi'sine başvuracaklardı. Durumları incelendikten sonra uygun görülürse padişahın onayına sunularak, berat istenecekti. Ancak beratı almaları için güvenilir iki kişinin 'Vekil' gösterilmesi, hazineye 1500 Kuruş vergi ödenmesi zorunlu idi. Berat alanların adları Divan-ı Hümayun Beylik'çisi tarafından bunlara ayrılan özel bir deftere geçirilirdi. Bu yüzden böylelerine 'Defteri Tüccar' da deniliyordu. Her Avrupa tüccarı olma olanağına kavuşan İstanbul'da oturmak koşuluyla gösterdiği güvenilir iki vekil dışında isterse iki hizmetçi de kullanabilirdi. Bunlardan birisini ya da her ikisinin istediği, kent merkezinde oturmak istediğinde oturmak üzere görevlendirilebilirdi. Gerek duyanlar tercümandan bulundurabileceklerdi. Hizmetkarlarla tercümanlar için yarı ayrı izin ve berat gerekliydi (188).

III. Selim'in 1802 Ağustosunda onayladığı Avrupa tüccarlığı, Umulanı vermediği gibi, büyük devletlerle bu yüzden anlaşmazlıkların çıkmasına da yol açmış, müstemin tüccar kendilerine tanınan kolaylıkların Osmanlı uyruğu gayrimüslimlere verilmesini haş karşılamamıştır. Öte yandan Avrupa tüccarlarına tanınan kolaylıklara rağmen,

---

(187) Çadırcı, s.114.

(188) Bağış, s.52, vd.

ticaretle uğraşanlar bu tüccarlığa geçmek isteyenlerin sayısı, umulanın altında kalmıştır. Müslüman olup ticaretle uğraşanlar da Avrupa tüccarlığını haliyle hoş karşılamamışlardır. Müstemin tüccar gibi iç gümrük muafiyetlerine sahip olmaları, seyahat, yargı ve vergilendirmedeki ayrıcalıkları onları imtiyazlı bir zümre haline getirmektedir.

II. Mahmut döneminde, Hayriye Tüccarına verilen beratlarda Avrupa tüccarına tanınan kolaylıkların yanısıra, müslümanları ticarete özendirmek amacıyla bazı yeni haklar verilmiştir. Böylece hem gümrük gelirlerinin artacağı hem de daha çok iş görülerek kazanç elde edileceği sanılıyordu. Beratların girişinde bu görüş ve düşünceler tekrarlanıyor, dah sonra uyulacak kurallara geçiliyordu.

Tıpkı Avrupa tüccarları gibi Hayriye Tüccarı olmak isteyenler de birer dilekçe ile Divan-ı Hümayun Beylikçi'sine başvuracaklardı (189). Müslüman tüccar berat harcı olarak hazineye 1200 kuruş ödeyecekti. Bunun dışında müslüman olmayanlarla aralarında önemli ayrıcalıklar yoktu. Müslümanlar, varlıklı, güvenilir olduklarına dair oturdukları yerin kadı ve yöneticilerinden iyi hal kağıdı aldıkları iki kişiyi kendilerine kefil olarak göstereceklerdi. İstanbul'daki işlerini yürütmeleri için de bir 'şehrender' ile 'İki muhtar' bulunduracaklardı. Dilerlerse ayrıca iki hizmetçi tutabileceklerdi. Müslüman Hayriye Tüccarının hizmetçi, şehbender ve muhtarları da kendilerine tanınan kolaylıktan yararlanacaktı.

Bu kolaylıklardan yararlanmak isteyenlerin çok olacağı göz önünde tutularak başlangıçta her kentte en çok kaç kişiye Hayriye Tüccarı beratı verileceği belirlenmişti (190). 1829'da İstanbul'a Sünbüllü Han'ında oturan Şahinzade HAcı Ahmed adlı tacire verilen beratta, İstanbul'da 40, Şam, Halep, Kıbrıs, İzmir, Bursa gibi ticaret merkezlerinde ise 10 kişiden fazlasına Hayriye Tüccarlığının verilmeyeceği yer almıştır. Bir süre sonra Şam ve Halep'e verilen onar kişilik kontenjan dolmuş, diğer kentlerden gelen istek ise artmıştı. Gayrimüslim Avrupa tüccarları için bir sınırlandırmanın olmayışı ve başvurular gözönünde tutularak sınırlandırmanın kaldırılması yerine kontenjan artırması uygun görülmüş, belirlenmiş sayıya yirmişer eklenerek, İstanbul için 60, diğer yerlerdeyse 30'ar kişiye Hayriye tüccarı beratı verilmesi uygun görülmüştür. Tanzimat'ın ilanından sonra ise sınırlandırma bütünüyle kaldırılmış, çok geçmeden de ülkedeki bütün tüccarlara aynı olanaklar sağlanarak 1848 yılından itibaren uygulanmaya geçildi.

Avrupa ve 'Hayriye Tüccarı'na tanınan ticari kolaylıkları şöyle özetleyebiliriz :

Seyahat Kolaylığı : Güvenliğin sağlanması için imparatorlukta yurt içinde seyahat etmek sıkı kurallara bağlanmıştı. 'Men-i Mürur' denilen sistemin uygulanması ile iç

---

(189) 1838'da Ticaret Nezaretinde Kurulduktan sonra her iki grup tüccar da buraya bağlanmıştır.

(190) Çeşitli Kentlerde oturan Hayriye Tüccarları hakkında bilgi için Bkz. Ek.4.

seyahat izme bağlanmıştı. Mürur tezkeresi,(yol izni) olmaksızın bir kentten diğerine gitmek yasaktı (191). Bu iznin alınışı uzun bir işleme bağlı olduğundan, Avrupa ve Hayriye tüccarları ile yanlarında çalıştırdıkları adamlarına verilen mürur tezkerelerine 'ticaret içindir' kaydı konuluyor, böylelikle diledikleri yere gidip, istedikleri kadar kalma olanağı kendilerine veriliyordu. Yollarda rahatsız edilmemeleri, güvenliklerinin sağlanması için de gereken yapıyordu (192).

Yargılamada kolaylık : Ticaret mahkemeleri kuruluncaya kadar geçen sürede, bu tüccar ile yardımcıları ancak Divan-ı Hümayun Beylikçisi'nin denetiminde kurulacak özel bir mahkemede yargılanacaklardı. Tutuklama ve götürülme sırasında kendilerine eziyet edilmemesi için hükümet merkezinden mübaşir gönderilecekti. Gümrük işlerin hile karıştırıldığında öncelikle şehbender ve muhtarları sorumlu tutulacak, kendileri için de gereken yapılacaktı.

Gümrük ve Ticaret Kolaylıkları : Yabancı uyruklu tüccara kapitülasyonlarla tanınmış ayrıcalıkların bütünü bunlar için de geçerli idi. Örneğin : II. Mahmüt döneminin son yıllarına kadar % 3 gümrük vergisi ödendikten sonra kendilerinden başka bir şey istenmiyor çeşitli vergilerden bağışık tutuluyorlardı (193). İngiltere'de imzalanan 1838 Ticaret Anlaşmasından sonra gümrük vergisi % 5'e çıkarılmış, bunlar için

başka bir yükümlülük getirilmemişti. Hayriye ve Avrupa Tüccarları, dış satıma izin verilen ürünleri doğrudan doğruya halktan alma olanağına sahiptiler. Ancak, bunu pekçok yerde gerçekleştiriyorlardı. Tefeci ve Madrabaz denilen aracı bir grup aldıkları palamut, mazi, balmumu, incir, üzüm gibi dış satım mallarını Avrupa ve Hayriye Tüccarına devr ederek, halkın eline ürünün gerçek değerinin geçmesini engelliyorlardı.

Vergilendirmede Kolaylık : Muhtar ve Hizmetkarlarından şer'an ödemeleri zorunlu olan vergiler dışında hiçbir ad ve bahane ile vergi istenmeyecekti. Örneğin : Avrupa Tüccarı hizmetkarlarından cizye alındıktan sonra, başka bir vergi alınmayacaktı. Ölen tacirin mirası varisleri arasında bölüşürülecek, ancak varis yoksa hazineye devr edilecekti. Ayrıca alacaklarını

Osmanlı İmparatorluğunda III. Selim'in başlattığı II. Mahmud'un genişleterek sürdürdüğü yenilik hareketlerinin bir bölümünü oluşturan ticareti, ülke yararına gelişme çabalarının ürünü olan Avrupa ve Hayriye Tüccarı, yöneticilerin düşündükleri gibi, ne ülkeyi zenginleştirmiş, ne de dış ticaretin Osmanlı yararına değişmesine yaramıştır (194).

Tek taraflı olarak Avrupa mallarının Osmanlı pazarlarını istila etmesini kolaylaştırmış ve henüz ayakta olan küçük sanayinin giderek çökmesini hızlandırmıştır. Avrupalı tüccarlar, azınlık tüccarlarının yerel ağları ortadan kaldıramamışlar, ticaret karlarını bu kesimle paylaşmak durumunda kalmışlardır (195).

Bu dönemde başlayan dokuma dış alımı, gittikçe artış göstermiş, eski Türk ipek ve pamuklu imalatı buna paralel olarak giderek gerilemiştir.

Özellikle kumaş üretmek yerine, dış alım yoluna gidilince, ülke bir hammadde alanına dönmüştür. Dış satım ürünlerinin başında gelen palamut, mazi, kuru incir, balmumu, yapağı, tiftik, kök boya, zeytinyağı, gibi mallar, tefeci ve muhtekirlerin yöneticilerle işbirliği yaparak, halktan ucuza alıp bu tüccara devretmeleri ve sonra dışarıya satılmaları haksız kazanç yolunu iyice kolaylaştırmıştı. Dış satım yasağı olan bazı ürünlerde, bu tüccar tarafından gizlice Avrupa'lı meslektaşlarına satılmış, özellikle kurak yıllarda Avrupa'lı bağday sıkıntısı çektiğinde gereksinmesini, bu yolla Osmanlı ülkesinden sağlıyordu. Bu işe başta İstanbul olmak üzere karaborsa ve kıtlıklara neden olmuştu.

Bu dönemde afyon, uluslararası ticarete yüksek kazanç sağlayan ürünlerin başında geliyordu. Özellikle İngiltere'nin Doğu ticaretinde büyük yer tutmakta idi. Avrupa'lı tüccarların Türkiye'den afyon sağlamaya yönelmeleri, Anadolu'da bilinen bu ürünün ekimini artırmış, ticaretini geliştirmeye başlamıştı. Yüzyılın başlarında Isparta Sancağında arpayla değişmeli olarak ekilmekte idi. Konya ve Bursa'da da afyon ekimi yaygındı. Konya yöresinde Akşehir, Bozkır ve Beyşehir başlıca ekim alanlarını oluşturuyordu. XIX. yy. boyunca afyon pazarlaması, çoğunlukla Ermeni asıllı tefeci ve küçük tüccarın elinde idi (196).

---

(194) Çadircı, s.116.

(195) Pamuk (1988), s.181.

(196) Çadircı, s.117.

SONUÇ

XIX. yy'ın II. çeyreğine, Avrupa'nın önde gelen ülkeleri bir yandan üretilmiş mallarına yeni pazarlar aramaya diğer yandan da kendilerine bol ve ucuz gıda ve hammadde kaynakları bulmaya çalışıyorlardı. Yüzyılın daha sonraki dönemlerinde deniz taşımacılığında gerçekleşen teknolojik sıçrama, bu ticaretin büyümesini daha da hızlandırmıştır. Avrupalı tüccarla, Osmanlı Devletinde demiryolları limanlar gibi ticareti genişletmeye yönelik alt yapı giriştiler.

XIX. yy, öncesinde olduğu gibi Tanzimat Fermanı ve sonrasında da devletin ekonomiye ilişkin politikalarını siyasal askeri ve ekonomik öncelikleri yönlendiriyordu. Tanzimat dönemi reformlarıyla devletin loncalar üzerindeki denetimlerini sağlayan narh düzeni ve gedik uygulamalarına son verilince, loncaları tekelci konumları da ortadan kaldırılmış oldu. XIX. yy boyunca, loncalar çevresinde örgülenen zanaatlar özellikle tekstil gibi dış alım mallarının rekabetiyle karşılaşınca, sürekli olarak geriledi.

1838 ve sonrasında imzalanan antlaşmalar, Osmanlı pazarlarını ve hammaddelerinin Avrupa ticaret ve sermayesinin çıkarları doğrultusunda dış ticarete açılması için gereken hukuksal çerçeveyi sağlamış oluyordu. 1838 Balta Limanı Anlaşması ile Osmanlı Devleti, bağımsız dış ticaret politikaları izleyebilme hakkından vazgeçmek durumunda kalıyordu.

Osmanlı ekonomisi, XIX. yy. boyunca gıda maddeleri ve hammadde satan, buna karşılık işlenmiş mallar satın alan bir ekonomi durumuna geldi. Dış satım malları arasında tek mamül mal ise elde dokunan halı ve kilimlerdi.

XIXI. yy. Osmanlı dış ticaretinin bir diğer özelliği de sanayileşmiş Avrupa ülkeleri arasında sürekli bir rekabete sahne olmasıdır. 1880'lerden itibaren, Osmanlı ticaretinde, Alman - İngiliz rekabeti göze çarpmaktadır.

1840'lı yıllarda, Galata bankerlerinin aracılığıyla Fransız bankalarından alınan dış borçlarla Osmanlı ekonomisi yeni bir çıkmazın içine girdi. Bu dönemde Osmanlı devleti uygun olmayan koşullarla, diğer ülkelerin ödediği faizlerden çok daha yüksek faizlerle ve büyük miktarlarda borç para aldı.

1876 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti, dış borçlarını ödeyemez duruma geldi. Düyun-u Umumiye İdaresi, kurularak Osmanlı Devletinin gelirlerinin bazıları bir kuruma aktarıldı.

Osmanlı Devletindeki, yabancı sermayenin doğrudan üretim alanlarına değil, dış borçlarına ve dış ticareti geliştirmeye yönelik alt yapı yatırımlarına yöneldiği görülmektedir. Osmanlı Devletinde reformlar ile ekonominin dış ticaret ve yabancı sermayeye açılması el ele yürümüştür. Osmanlı yönetimi XVI. yy'dan XIX. yy'a kadar dış alım ve dış satıma uyguladığı vergileri eş düzeyde tutmuştur (197).

Osmanlı Devletinde, ticaret hayatının gelişmesini engelleyen etkenlerden biri de sermaye biriminin olmayışı idi.

XVIII. yy'ın sonlarına gelindiğinde, Avrupa tüccarlarına sağlanan ayrıcalıklar, Osmanlı Devleti'nin kendi vatandaşlarına, sağladığı ticaret haklarının, çok ötesine geçmiş, hem müslüman hem de zımî olarak adlandırılan gayrimüslim Osmanlı tüccarları müstemin karşısında rekabet edemez duruma gelmişlerdi.

Kapitülasyonların, Avrupalı tüccarlara sağladığı, ayrıcalıklar, müslim ve gayrimüslim Osmanlı tüccarlarını güçlü bir rekabete karşı karşıya bırakmış, hatta pek çok konuda Avrupalı tüccarları avantajlı duruma getirmişti. Avrupa'lılar azınlık tüccarları yerinden söküp atamadılar. Bunun üzerine müstemin azınlıklarıyla anlaşma yapmak zorunda kaldılar.

XIX. yy. boyunca Avrupa'lı devletlerin birbirleriyle rekabet halinde olması nedeniyle, hiçbiri imparatorluk üzerinde tek başına etkili olamamıştır.

KAYNAKÇA

- AHMET, Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, XII, İstanbul, 1309.
AHMET, Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, (Çev. B. Akyavaş), Ankara, 1986.
AHMET, Refik, *Onaltıncı Asırda İstanbul'da Hayat*, İstanbul, 1935.
AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, (1453-1559)*, c.II, İstanbul, 1974.
AMICIS, de Edmond, *İstanbul*, (çev. B. Akyavaş), Ankara, 1986.
AVCIOĞLU, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara, 1969.
BAĞIŞ, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslümler*, Ankara, 1983
BARKAN, Ö. Lütfi, "Osmanlı'dan Bugüne İktisadi Bunalım ve Fiyat Artışları, Düşüncelerin Formu", *Milliyet*, 23 Ekim 1977.
BARBER, William, *İktisadi Düşünce Tarihi*, (Çev. İ. Durdu), İstanbul, 1991.
BERKES, Niyazi, *100 soruda Türkiye İktisat Tarihi*, c.II, İstanbul, 1970.
CEM, İsmail, *Türkiye'nin Geri Kalmışlığının Tarihi*, İstanbul, 1979.
ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1991.
DALSAR, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul, 1960.
DOHSSON A, *XVIII. YY. Türkiye'sinde Örf ve Adetler*, (çev. Z. Yüksel), İstanbul, 1977.
DURU, Cihan, *Atatürk Dönemi Maliye Politikası*, Ankara, (tarihsiz).
EARLE, E. Mead, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, İstanbul, 1972.
ELDEM, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, 1970.
EROL, Mine, *Osmanlı İmparatorluğunda Kağıt Para*, Ankara, 1970.
ERGİN, O. Nuri, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, İstanbul, 1922.
-----, "Bedesten", *İ.A.*, c.II, İstanbul, 1943.
İNALCIK, Halil, *The Ottoman Empire; The Classical age 1300-1600*, London, 1973.
-----, "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar" *Bell*, c.XXIV/93, Ocak, 1960.
KARAL, E. Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c.VI, Ankara, 1988.
KEYDER, Çağlar, "Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi (1881-1914)", *Toplum Bilim*, Sayı 8, Ankara, 1975.
KÖPRÜLÜ, Fuat, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara, 1988.
KURAN, Ercüment, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri (1793-1821)*, Ankara, 1968.
KURMUŞ, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara, 1982.
KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*, c.II, Ankara, 1974. "Redif Askerleri Giderlerini karşılamak Üzere Alınan Bir Vergi "İhane-i Cihaddiye" ", *Birinci Askeri Tarih Seminesi*, Bildiriler II, Ankara, 1983.

- LEWIS ,Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), Ankara, 1984.
- LEWIS ,Rapheala, *Osmanlı Türkiye'sinde Gündelik Hayat*, (Çev. M.Poroy), İstanbul, 1977.
- MANTRAN,Robert, *17. Yüzyıl'ın II. Yarısında İstanbul*, (Çev. M.A. Kılıçbay), Ankara, 1984.
- ORHONLU,Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı*, İstanbul, 1967.
-----,
"Tercüman", *İ.A.*, C. VII, İstanbul, 1971.
- ORTAYLI, İlber, "Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme Anlayışına Dair, Örnek; Islah-ı Sanayi Komisyonu Olayı", *O.D.T.Ü Gelişme Dergisi*, Ankara, 1978.
- ÖKÇÜN,Gündüz, *Osmanlı Sanayi (1913-1915)*, Ankara, 1970.
-----,
"Edirne Anlaşması", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, (8-10 Haziran 1973), Ankara, 1975.
-----,
" XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", *Abadan'a Armağan*, Ankara, 1969.
- ÖNSOY, Rifat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Snayi ve Sanayileşme Politikası*, Ankara, 1988.
-----,
"Osmanlı İmparatorluğunun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve "Sergi-i Umumi-i Osmani" (1863, İstanbul Sergisi)", *Bell*, c.VII/185, Ankara, 1987.
- ÖZTUNA,Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1978.
PAKALIN,Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1971
PAMUK, Şevket, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)*, İstanbul, 1988.
-----,
Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913), Ankara, 1984.
- RAŞİD Efendi, *Tarih-i Raşid*, c. II, İstanbul, 1865.
SARÇ,Ö. Celal, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat*, İstanbul, 1940.
TABAKOĞLU,Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul, 1986.
TENGİRŞEK, Y. Kemal, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti", *Tanzimat*, İstanbul, 1940.
- TEZEL, Yahya, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Ankara, 1986.
- TRAK,Selçuk, *İktisat tarihi*, İstanbul, 1973.
TOPRAK,Zafer, "Tanzimat'tan Osmanlı Sanayi" *T.C.T.A*, c.IV, İstanbul, 1986.
ULUÇAY,Çağatay, *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, İstanbul, 1942.
- ÇARŞILI,İ.Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c.III-V, Ankara, 1988.
ÜLMAN, Haluk, *Birinci Dünya Savaşına Giden Yol*, Ankara, 1972.
YALÇIN,Aydm, *Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara, 1979.
YAZICI,Nesimi, "Tanzimat Devri Osmanlı Posta Teşkilatı", *İletişim Dergisi*, Ankara, 1981.

YERASİMOS, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, c.II, Ankara, 1982.
İORGA, Nikolai, *Osmanlı Tarihi*, (Çev.B.S. Baykal), Ankara, 1948.

AN 57
41513

İNGİLTERE'NİN OSMANLI İMPARATORLUĞUNA OLAN
İHRACATININ BİLEŞİMİ, 1827 — 1850

(En önemli beş maddenin sterlin olarak değerleri)

Yıl	Pamuklu Dokuma	Demir- Çelik	Şeker	Kalay	Yünlü Dokuma
1827	407.223	21.649	42.116	22.185	5.782
1828	146.314	9.942	12.449	7.119	2.413
1829	453.104	35.006	55.244	8.161	5.705
1830	1.003.076	40.106	61.516	13.567	21.132
1831	721.745	52.566	43.043	14.650	19.200
1832	768.175	42.860	43.239	25.304	30.414
1833	951.179	41.914	56.490	14.939	22.688
1834	1.088.469	62.258	128.970	7.357	33.918
1835	1.257.728	69.781	99.127	2.243	49.368
1836	1.637.486	19.720	107.224	14.533	33.904
1837	1.011.159	43.422	47.199	22.872	15.292
1838	1.642.518	81.179	108.694	2.035	26.069
1839	1.136.864	60.839	21.011	16.052	22.482
1840	1.104.543	56.829	63.051	8.061	26.404
1841	1.435.379	43.751	68.254	16.469	21.990
1842	1.786.789	55.596	59.300	26.369	40.992
1843	2.433.816	83.836	83.883	18.617	83.829
1844	3.151.501	61.021	54.309	17.455	109.443
1845	2.917.358	93.235	36.079	12.164	148.238
1846	2.133.446	92.733	85.059	21.774	75.692
1847	2.482.251	172.214	65.097	49.195	117.449
1848	3.179.943	160.688	86.444	23.692	133.077
1849	3.152.634	163.050	102.659	41.953	205.171
1850	3.344.949	156.257	88.048	33.727	210.283

Kaynak : Accounts and Papers, 1829 - 1852.

Tablo E-5.3

Osmanlı İmparatorluğu'nun Yünlü ve Diğer Tekstil İthalatı, 1820-1910
(yıllık ortalamalar; ton olarak)

Yıllar	Yünlü Kumaş			Yün İpliği		Diğer Kumaşlar (İpek, Keten, vb)	
	İmparatorluğun Toplam İthalatı A	Bellibaşlı İhracatçıların Payı B	1911 Sınırları İçindeki Alanın İthalatı C	İmparatorluğun Toplam İthalatı A	Bellibaşlı İhracatçıların Payı B	İmparatorluğun İçindeki Alanın Toplam İthalatı A	1911 Sınırları İthalatı C
1820-2	330	Avusturya % 45 Fransa % 30	265	—	—	50	40
1840-2	900	Avusturya % 45 Fransa % 20	720	—	—	100	80
1880-2	2.800	İngiltere % 33 Avusturya % 32 Fransa % 13	2.800	—	—	200	200
1894-6	4.750	Avusturya % 24 İngiltere % 21 Almanya % 19	4.750	—	—	400	400
1909-11	8.000	Almanya % 30 İngiltere % 22 Avusturya % 15	8.000	400	İngiltere % 65	1.000	1.000

Kaynaklar: Diğer ülkelerin istatistikleri. Ayrıntılar için Ek 5 ve Ek 1'e bakınız.

TABLO 3

DIŞ TİCARET

(Milyon kş. olarak) 1878 - 1913

Yıllar	Dışalım	Dışsatım	Açık	Açık %	Tütün tuz, vs. İhracat
1878/79	2.001	839	1.161	58,0	—
1879/80	1.942	876	1.066	54,9	—
1880/81	1.785	850	935	52,4	—
1881/82	1.949	1.129	819	42,0	—
1882/83	2.019	1.096	923	45,7	—
1883/84	1.976	1.239	737	37,3	—
1884/85	2.064	1.280	784	38,0	71
1885/86	2.000	1.208	793	39,7	95
1886/87	2.070	1.271	800	38,6	96
1887/88	2.011	1.129	882	43,9	85
1888/89	1.946	1.355	591	30,4	66
1889/90	2.104	1.517	587	27,9	84
1890/91	2.291	1.234	1.008	44,0	88
1891/92	2.455	1.536	919	37,4	83
1892/93	2.447	1.557	889	36,3	101
1893/94	2.411	1.326	1.085	45,0	115
1894/95	2.408	1.375	1.032	42,9	101
1895/96	2.058	1.554	504	24,5	91
1896/97	2.136	1.543	593	27,8	116
1897/98	2.343	1.474	869	37,1	127
1898/99	2.662	1.343	1.320	49,6	199
1899/1900	2.450	1.559	891	36,4	155
1900/01	2.384	1.491	894	37,5	149
1901/02	2.457	1.539	918	37,4	158
1902/03	2.303	1.556	747	32,4	171
1903/04	2.439	1.754	685	28,1	178
1904/05	2.790	1.701	1.089	39,0	242
1905/06	3.137	1.967	1.169	37,3	155
1906/07	3.229	1.950	1.279	39,6	214
1907/08	3.476	1.921	1.555	44,7	222
1908/09	3.143	1.844	1.299	41,3	235
1909/10	3.474	1.843	1.630	46,9	294
1910/11	4.256	2.208	2.048	48,1	230
1911/12	4.506	2.491	2.015	44,7	319
1912/13	4.353	2.392	1.963	45,1	270
1913/14	4.184	2.160	2.024	48,4	265

Kaynak : Vedat Eldem, Osmanlı İmp. ...., s. 186.

Not : a) Dışarıya satılan tütün, tuz, şarap gibi Düyunu Umumiye Yönetimine ait maddelerin dışsatım değerleri gümrük istatistiklerine katılmamıştır.

b) Ayrıcalıklar nedeniyle, demiryolu ve fabrikalara ait tesisat ve makinelerin dışalım değerleri de istatistiklere katılmamıştır.

İNGİLTERE'NİN OSMANLI İMPARATORLUĞUNA
İHRACATI, 1827 — 1850

Yıl	İngiltere'nin toplam İhracatı (sterlin)	İngiltere'nin Osmanlı İmpara- torluğuna İhracatı (sterlin)
1827	37.181.335	535.452
1828	36.812.756	192.782
1829	35.842.628	543.616
1830	38.271.597	1.205.942
1831	37.164.372	932.481
1832	36.450.594	1.150.794
1833	39.667.347	1.000.349
1834	41.649.191	1.396.463
1835	47.372.270	1.575.939
1836	53.368.572	1.899.878
1837	42.070.744	1.233.749
1838	50.061.737	1.999.539
1839	51.308.740	1.371.257
1840	51.545.116	1.353.576
1841	47.284.988	1.721.635
1842	52.206.447	2.100.649
1843	60.111.082	3.752.660
1844	58.534.705	2.925.856
1845	57.786.876	3.455.565
1846	58.842.377	2.797.588
1847	52.849.445	3.332.845
1848	63.596.025	4.157.150
1849	71.367.885	4.356.507
1850	74.448.722	4.511.438

Kaynak : Accounts and Papers, 1838 - 1855.

EK : 112

Nişan-ı Şerif-i Alişan-ı Sami-mekân-ı
Sultanî ve Tuğra-yı Garra-yı Cihan Sitan-ı
Hakanî hükmü oldur ki

İngiltere Krallığı vükelâsından olub İstafordya (Staffordshire) vilâyetinde vaki' Beaudesert serhakimi ve Âsitane-i Saadetim'de mûkim İngiltere elçisi olan kıdvet-i ümera-i milleti'l-mesihhiye Baron Senyör Vilelmo Paget pakda hutimet avakıbehu bi'l-hayr dergâh-ı mu'allâma arzihal gönderib cezire-i Sakız'da İngiltere bazergânlarının umûr-i mesalihlerin görmek üzere tercüman nasb eylediği râfi'-i tevki'-i refi'ü's-şân-ı Hakanî Domeniko Morsini bî-berat olmağla ahidnâme-i hümâyûn mucibince olageldiği üzere berat-ı şerifim verilmek babında inayet rica itmeğın bu nişan-ı hümâyûnu verdim ve buyurdum ki bade'l-yevm mesfûr veçh-i meşrûh üzere tercüman olub tercümanlık hizmetinde olanlar ve oğulları ve hizmetkârları haraç ve avarız ve kasabiyye akçesi vesair rüsûm ve tekâlif-i örfiyye teklifi ile rencide olunmaya ve kul ve cariye istihdam idermişsin deyu kimesne haraç ve rüsûm talep etmiye ve melbusat ve mefruşat ve me'külât ve meşrubatına kimesne dahl ve taarruz eylemeyüb kadimden olageldiği üzere afv olunub ve rüsûm-i gümrük ve bac talep olunmıya ve evine askeriden konak konulmağla rencide olunmıya ve kendü bağında hâsıl olan şiradan hamr emini olanlar ve Voyvoda vesairleri olageldüğü üzere Fuçı (fıçı) akçesi talep eylemeyüb ve kendisi ve evlâdı ve tasarrufunda olan cariyeleri harac ve avarizden ve kassab akçesinden ve tekâlif-i örfiyyenin cümlesinden muaf ve müsellemler olub ve mezbûr ile her kimin da'vası olur ise Âsitane-i Saadetime havale olunub gayrı yerde istima' olunmıya ve mezbûr tercüman

bir yere gitmek istedikte gidişte ve gelişte ve karada ve deryada menâzil ve merâhilde kedüye ve esvab ve tavarına ve emval ve erzakına ve yanında olan adamlarına ulakdan ve ulak akçesinden ve gayri cânıbden kimêsne dahil ve taarruz eylemeyüb ve her kande dahil olur ise zad ve zevat vesair zahiresin narh-ı rûzî üzere akçesiyle aldıkta bir ferd ta'allül ve nizâ' eylemiye ve mahuf ve muhatara olan yerlerde başına ak sarımp ve kılıç ve ok ve yay ve mahmuz vesair alât-ı harb getirdükte kadılar ve beylerbeyiler ve gayriden bir ferd rencide ve remide eylemeyüb ahidnâme-i hümâyûn ve olageldiği üzere himayet ve siyanet olunub anın gibi taaddi ve tecavüz üzere olanlar men' ve def' olunub dairen işbu nişân-ı hümâyûnumun mazmûn-ı münifi ile amel olunub hilâfına rıza ve cevaz gösterilmiye şöyle bileler alâmet-i şerife itimad kılalar.

Tahriren fi evâ'il-i şehr-i Ramazan
sene seman ve miete ve elf

Be-makam-ı mahrûsa-i Edirne
(İmza)

Bazı Şehirlerde Bulunan Hayriye Tüccarları

Şehir	Tüccar	Hizmetkâr	Berat Tarihi
İstanbul (Evliya hanında)	Bilecikli Süleyman ⁹	Çakıroğlu - Es - Seyyid Süleyman Bursa Yenişehirinde ikamet	21 Safer 1252/1836
İstanbul (Yarım hanında)	El-hac Hüseyin ¹⁰ veled-i Abdullah	El-hac Mehmet Salih veled-i Halil	19 Cemaziyelevvel- 1252/1836
Haleb (Giriz hanında)	Sipahizade Es-Seyyid ¹¹ El-has Hacı Mehmet Sait	Sipahizade El-Seyyid Mehmet Ali veled-i Seyyid Sait	1246/1836 ve Cemaziyelahir 1250/1835
Şam (Harir hanında)	Halebli Lütfizade ²¹ Es-Seyyid-el-hac Ömer	İzmirli Osman veled-i İbrahim Mesudi (İzmirde ikamet)	12 Şevval 1252/1836
Filibe	Akçehisarlı Yusuf ¹³ veled-i Hasan	—	Zilkade 1249/1833
Filibe	Alaiyeli Es-Seyyid ¹⁴ İbrahim ibn-i Ahmed	—	27 Receb 1250/1835

(9) B. A., Cevdet İktisat, No. 54.

(10) B. A., Cevdet İktisat, No. 1497.

(11) B. A., Cevdet İktisat, No. 457.

(12) B. A., Cevdet İktisat, No. 51.

(13) B. A., Cevdet İktisat, No. 27.